

fites

núm 9 - any 2009

Aquesta publicació ha rebut un ajut econòmic de

GOVERN DE LES ILLES BALEARS
Conselleria d'Educació i Cultura

**Consell Insular
d'Eivissa i Formentera**

ajuntament
D'EIVISSA

SUMARI

Editorial	2
Per Mèmorria	3
Cent-deu anys de la inauguració del Teatre Pereyra el 1899. PERE VILÀS GIL	3
Vicent Serra i Orvay. ANA COLOMAR MARÍ	4
1299 - Primer document conegut que normativitza el funcionament de la Universitat d'Eivissa	5
1359 - Tropes de Pere el Cruel assetgen la Vila d'Eivissa	5
1369 - Construcció de la Capella de sa Tanca Vella, a Formentera	5
1909 - Aparició de la <i>Guia del turista</i> d'Artur Pérez Cabrero ERNEST PRATS GARCÍA	6
El Paisatge fòssil d'Eivissa antiga	7
JOSEP M. LÓPEZ GARÍ, RICARD MARLASCA MARTÍN, RIKER YLL	
Nuevas evidencias sobre el abastecimiento del agua en la ciudad romana de Ebusus. El conjunto hidráulico del Camí de Cas Ferró	19
JONATHAN CASTRO ORELLANA, JOAN ROIG, HELENA JIMÉNEZ BARRERO	
El topónimo Formentera, un origen histórico no etimológico	32
B. ESCANDELL BONET	
Notes Breus	48
Una nova inscripció funerària romana a Eivissa JORDI H. FERNÁNDEZ GÓMEZ, JAUME JUAN CASTELLÓ, ANA MEZQUIDA ORTÍ	
Novetats bibliogràfiques	50
Una ullada a Internet	63
FERRAN NOGUÉS	
Informació del MAEF	66
Memòria de les activitats del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera JORDI H. FERNÁNDEZ GÓMEZ	
Informació de l'AAMAEF	81
Memoria de actividades 2008 HELENA JIMÉNEZ BARRERO	

FITES núm. 9 • any 2009

EDITA:	Associació d'Amics del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera Via Romana, 31 - 07800 Eivissa. Tel. 971 30 17 71- Fax 971 30 32 63 • aamaef@telefonica.net
DIRECTORA:	Ana Mezquida Ortí
SECRETARI DE REDACCIÓ:	Ernest Prats García
CONSELL DE REDACCIÓ:	Ana Colomar Marí Jordi H. Fernández Gómez Pere Vilàs Gil
MAQUETACIÓ I IMPRESSIÓ:	Fent Impressió - 96 203 39 39 info@fentimpressio.net
DIPÒSIT LEGAL:	V-5138-2007 PREU: 5 €.

El tema d'Eivissa i la seva declaració d'una part dels seus béns com a Patrimoni de la Humanitat ja l'hem tractat anteriorment. No ho volem fer per entrar en polèmiques aparegudes recentment en la premsa local, i relacionades amb les obres d'ampliació del port, perquè pensem que aquesta no és la tribuna més apropiada per parlar d'aquest tema en concret.

Volem recordar encara, malgrat que sabem que això ho coneixen gairebé tots els nostres lectors, que, entre els béns que en el seu moment es declararen com a Patrimoni de la Humanitat a Eivissa hi figurava també la necròpolis fenicio-púnica del Puig des Molins i el jaciment fenici de sa Caleta. Malgrat el temps que ha passat des de llavors, no s'ha portat endavant cap tipus d'actuació per part del Consorci Patrimoni de la Humanitat en aquest enclavament.

Tampoc volem incidir, en aquests moments, en algunes inversions realitzades per part del Consorci Patrimoni de la Humanitat, que semblen que no tenen relació directa amb el conjunt de béns catalogats, sinó més aviat amb el seu entorn. Però sí que s'ha de dir és que, mentre algunes d'aquestes intervencions ja s'han fet i altres estan en projecte, a la necròpolis del Puig del Molins no s'ha realitzat cap actuació, encara que ens consta que el Consorci de Patrimoni de la Humanitat va rebre un projecte d'actuació al jaciment, que va ser remès per la Conselleria d'Educació i Cultura fa ja alguns anys, i del que fins el dia d'avui no sabem que s'hagi adjudicat.

Crida igualment l'atenció que quant el Consorci fa esment o publicita els béns Patrimoni de la Humanitat als mitjans de comunicació, únicament fa referència als que depenen directament de l'Ajuntament d'Eivissa, oblidant la resta. Hem de suposar que aquesta publicitat és finançada amb

el diners de totes les administracions que configuren el Consorci, però en qualsevol cas, estranya l'exclusió de la necròpolis del Puig des Molins que es troba també al municipi de Vila.

Fins fa uns anys, aquest Consorci, del qual en formen part diferents administracions públiques, tenia membres de diferent color polític, el que podria justificar la tardança o la inexistència en algunes de les intervencions, per manca d'acord. Actualment, totes les institucions públiques representades tenen, amb matisos, ideologies semblants. Però, pel que fa a la necròpolis, no ha canviat res.

Ja fa molts d'anys que, des de l'Associació d'Amics del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera s'ha recalcat la necessitat d'un enteniment entre institucions pel que fa als temes esmentats, però aquest encara no ha arribat.

Per tant, cal reiterar la petició a les institucions implicades, i molt especialment al Ministeri de Cultura i a la Conselleria d'Educació i Cultura del Govern de les Illes Balears, de què la necròpolis fenicio-púnica del Puig des Molins, així com el jaciment fenici de sa Caleta, rebin unes inversions suficients, que permetin iniciar una actuació a llarg termini que tingui com a finalitat la recuperació dels jaciments esmentats. Quan més passa el temps, la situació dels béns referits empitjora, i, per tant, es fa més difícil i costosa la seva recuperació.

Cal actuar quan més aviat millor, i oblidar-se de les diferències que puguin existir entre les institucions que en tenen la darrera paraula.

PER MEMÒRIA

CENT-DEU ANYS DE LA INAUGURACIÓ DEL TEATRE PEREYRA EL 1899

Efemérides

El permís militar per construir el que en aquell primer moment segons el projecte havia de ser un "Teatro Circo" és del 29 de juliol de 1897. Aquest permís era preceptiu per haver-se de construir a un solar dins de la primera zona de l'àrea d'influència estratègica de les muralles d'Eivissa, i concretament molt a prop del baluard de Sant Joan, tot i que també hi estaven afectats els de la Porta Nova i Santa Llúcia. La sol·licitud de permís estava signada pels promotors Abel Matutes Torres i Josep Torres Espinal –l'altre promotor Vicent Pereyra y

Morante no podia figurar perquè era el comandant militar d'Eivissa i pel comandant d'Enginyers militars de la plaça Juan Fortuny. Consta d'un plano de situació general a escala 1/10.000; un altre a escala 1/1.000 amb la situació del solar respecte dels tres baluards, de l'entramat urbà que en aquell moment arribava fins al carrer Comte del Roselló i un dibuix simple del solar en el qual es pretenia la construcció; i un altre plano amb una planta de distribució a més d'una secció a escala 1/100. Aquesta documentació es guarda a l'arxiu militar de Segòvia, al lligall 281.

Segons Joan Prats Bonet la inauguració es va produir el dia 6 d'abril de 1899 amb la representació d'una obra de teatre anomenada "Juan José", obra de l'autor Joaquin Dicenta, no sense protestes entre una part de la societat d'aquell moment, perquè es considerava massa atrevida i fins i tot indigna per a la sensibilitat d'alguns ciutadans, especialment les senyores.

Pere Vilàs Gil

Teatre Pereyra.

VICENT SERRA I ORVAY

La coincidència d'efemèrides que s'han produït aquest any 2009 al voltant de Vicent Serra i Orvay, ens han servit d'excusa per dedicar-li unes línies. Aquestes dates i celebracions puntuals han estat el 140è aniversari del seu naixement, el centenari de la visita que va fer a Sant Josep de sa Talaia, el seu municipi natal, acompanyat del lingüista Antoni Maria Alcover i Isidor Macabich per tal de recopilar paraules catalanes a l'àmbit de la pagesia pel Diccionari, i el haver estat declarat el 2009 Any Internacional de l'Astronomia coincidint amb el quart centenari de les primeres observacions astronòmiques amb telescopi que realitzà Galileu Galilei. L'astronomia fou una de les seues grans passions.

Vicent Serra i Orvay va néixer l'any 1869 a Cas Margarits, a Sant Jordi de ses Salines. La seua gran capacitat intel·lectual ja el feu destacar des de ben jove. Ordenat sacerdot amb 22 anys, fou Rector del Seminari durant quasi bé tota la seua vida. També ostentà el càrrec de Vicari Capitular, la màxima representació religiosa a les Pitiüses. Dedicà molts d'esforços a la reinstauració de la diòcesi d'Eivissa que finalment fou una realitat l'any 1927. A part de la seua carrera eclesiàstica, destacà de manera molt notòria a l'àmbit lingüístic i de les ciències.

Va treballar fervorosament en el projecte d'elaboració del *Diccionari Català-Valencià-Balear*, impulsat per Antoni Maria Alcover, i participà

en el *Primer Congrés Internacional de la Llengua Catalana* que tingué lloc l'any 1906 a Barcelona amb la comunicació "*Apresiasi en què és tinguda a Eivissa la llengua pròpia. Ullada dalt dalt a algunes qüestions de gramàtica eivissenca*". En aquesta ocasió és tractà per primera vegada la nostra llengua des d'una vessant científica.

En el camp de les ciències, amb una clara vocació científica, fou un gran astrònom i matemàtic. Tingué l'oportunitat de viatjar molt, ocasions que aprofitava per visitar observatoris astronòmics i intercanviar impressions amb els seus directors. El que li agradava era contrastar les seues pròpies observacions amb les teories del moment i, si ho trobava adient, fins i tot les refutava. Realitzà importants estudis dels planetes Venus i Mart, i en el càlcul del nombre d'electrons de l'Univers obtingué un resultat molt coincident amb l'astrònom anglès Eddington. Practicà l'astrometria o astronomia de posició, una branca que s'encarrega de mesurar posicions, moviments i paralatges, i fer el càlcul de diàmetres, distàncies i velocitats, on hi podia aplicar tot el seu coneixement matemàtic. Fou membre de les associacions nacionals deganes i més importants que treballaven per reunir i donar a conèixer tota la investigació i coneixement científic del moment, com la *Sociedad Astronómica de España y América* i l'*Asociación Española para el Progreso de las Ciencias*. Molts dels seus treballs foren publicats a les revistes que servien com a òrgan difusor d'aquestes associacions. A Eivissa, Vicent Serra també desenvolupà una gran tasca divulgadora de l'astronomia que portà a terme a través de conferències, publicacions i articles en els diaris.

Morí a la Ciutat d'Eivissa l'any 1952 quan tenia 82 anys. Des de 1927 és Fill Il·lustre de Sant Josep sa Talaia, no de debades aquest ajuntament li ha retut un merescut homenatge amb la declaració de l'Any Vicent Serra i Orvay.

Ana Colomar

1299 - PRIMER DOCUMENT CONEGUT QUE NORMATIVITZA EL FUNCIONAMENT DE LA UNIVERSITAT D'EIVISSA

Fins fa poc temps, s'havia considerat que els inicis del funcionament de la Universitat d'Eivissa calia situar-los l'any 1299, en base a un privilegi atorgat per Jaume II de Mallorca, poc temps després de ser reposat com a rei. Els recents estudis de Bartolomé Escandell Bonet i Joan Piña Torres han permès comprovar que, abans de l'esmentada data, existien ja referències a la Universitat d'Eivissa i els seus prohoms, que servien com a enllaç entre els pobladors de l'illa i els senyors feudals (entre ells, el monarca). Per tant, queda demostrada l'existència d'una mena de *Consell de Prohoms* en una data relativament propera a la conquesta catalana de 1235.

El que sí aporta com a fet realment innovador la referida data de 1299 és que, partir d'aquell moment es normativitza el funcionament del poder local. El que es crea realment és la institució de la Juraria, és a dir, de la figura dels *jurats*, i al mateix temps, la possibilitat de què aquest escullin deu consellers. Estam, per tant, davant la instauració del que es coneix com a *Regiment de Franquesa*.

Ernest Prats

1359 - TROPES DE PERE EL CRUEL ASSETGEN LA VILA D'EIVISSA

L'any 1356 s'inicià una guerra en la que es veieren enfrontades les corones de Castella i d'Aragó. És la que el coneix com a *Guerra dels dos Peres*, en relació al nom dels dos monarques implicats: Pere III el Cerimoniós d'Aragó i Pere el Cruel de Castella. En el cas de l'illa d'Eivissa, aquest conflicte l'afectà l'any 1359. El mes de juny, les tropes castellanes desembarcaren i, de seguida, posaren setge

a la vila d'Eivissa. Però el sistema defensiu urbà, basat en l'antic sistema musulmà, però modificat i reforçat amb posterioritat, es resistí als atacants.

En conseqüència, les tropes castellanes es dedicaren a fer el que era habitual: destruir i saquejar. Una mostra de la intensitat de l'atac és que arribaren a una zona tan llunyana de la vila com era Albarca, on procediren a incendiar totes les cases que hi havia.

L'atac dels castellans continuà fins que tengueren notícies de la possible arribada de tropes de la Corona d'Aragó. Amb les presses, es deixaren a terra les màquines que havien emprat per al setge de la vila. El rei Pere III el Cerimoniós d'Aragó concedí, a Guillem de Llagostera Llagostera (governador de l'illa, i que va ser qui organitzà la defensa), una pensió anual de mil florins.

A més, la Universitat d'Eivissa rebé cinc mil sous, per poder fer front a les obres de reparació del sistema defensiu de la vila, que quedà molt malmès. Una mostra de la importància dels desperfectes és que a la descripció que va fer l'atac castellà el viatger castellà Ruy González de Clavijo, que passà per l'illa d'Eivissa al voltant de l'any 1403, en el seu viatge a la cort del Gran Tamerlà (que estava a la ciutat de Samarkanda). A la descripció de la vila, i parlant de les murades, diu a la seva crònica "*I al mur i a les torres d'ella hi ha les pedrades dels enginys que el rei Pere [de Castella] hi va ser llençar quan a tenia assetjada*"

Ernest Prats

1369 - CONSTRUCCIÓ DE LA CAPELLA DE SA TANCA VELLA, A FORMENTERA

Cap a mitjans del segle XIV hi ha indicis que mostren que el repoblament de l'illa de Formentera, molt difícil al seus inicis, ja era un fet.

Potser el més destacable de tots és l'atorgament de permís, per part de l'Arquebisbe de Tarragona, per construir una capella a l'illa de Formentera, i que aquesta estaria sota l'advocació de Sant Val·lero. Actualment encara es conserva, i es coneix com a

Capella de sa Tanca Vella. La capella és una construcció molt petita, de sostre baix, i no tenia com a finalitat la realització dels serveis religiosos al seu interior, sinó que més aviat s'emprava per a desar-hi els ornaments i tots els objectes relacionats amb la litúrgia, i després les misses es devien fer al seu exterior.

Aquest temple, segons sembla, va ser l'únic de l'illa (que romangué despoblada des de principis del segle XV fins a finals del segle XVII) fins a la construcció de l'actual església de Sant Francesc, ja al segle XVIII

Ernest Prats

1909 - APARICIÓ DE LA GUIA DEL TURISTA D'ARTUR PÉREZ CABRERO

El títol complet d'aquesta obra és *Ibiza: Arte, Arqueologia, Agricultura, Comercio, Costumbres, Historia, Industria, topografia. Guia del Turista.* Es publicà el 1909 i no es coneix el nombre d'exemplars que se'n feren, però estam davant la primera guia turística, en tot el sentit de la paraula, de l'illa

d'Eivissa. Tenia 156 pàgines, i la seva finalitat, segons el mateix Pérez Cabrero era donar a conèixer l'illa a aquells primers visitants que començaven arribar a Eivissa, en part atrets per les troballes arqueològiques que s'estaven fent.

La primera part del llibre, *Parte històrica*, conté un breu resum de la història pitiüsa, prou fonamentada i amb referències bibliogràfiques a peu de pàgina. A aquesta la segueix *Bibliografía Ebusitana*, on es recullen les obres dedicades a Eivissa que coneixia l'autor.

La tercera és la *Parte descriptiva*, vendria a ser l'equivalent a les guies turístiques actuals, amb una introducció geogràfica, i una descripció de la ciutat i del camp. La quarta té com a títol *Parte arqueològica*, i a ella es fa una descripció dels elements que hi havia al llavors recentment inaugurat Museu Arqueològic, a la que segueix una relació i explicació de tots els jaciments arqueològics que s'havien excavat fins a aquells moments.

La cinquena és la *Parte pràctica*, on es relacionen tot un seguit d'excursions que es poden fer per l'illa. Tot això està complementat per un *Vocabulario ibicenco*, un *Índice de materias* i una secció d'anuncis.

Ernest Prats

La Capella de sa Tanca Vella, a Formentera, aixecada l'any 1369, sota l'advocació de Sant Val·lero.

EL PAISATGE FÒSSIL d'Eivissa antiga

Els retalls pel conreu a època púnica i romana

Josep M. López Garí
Ricard Marlasca Martín
Riker Yll

RESUMEN: Una de las evidencias arqueológicas más comunes en Eivissa, casi omnipresentes, son las zanjas de cultivo de época púnico romana. Las características del suelo hicieron necesaria la excavación de zanjas paralelas que mejoraran el cultivo y un mayor rendimiento de este. El importante papel jugado por la isla en la antigüedad está claramente basado en la exportación de sus productos agrícolas, como el vino y el aceite. Esta producción dependía de una explotación agrícola de toda la isla en la que la excavación del subsuelo tenía un papel fundamental.

Lamentablemente se sabe muy poco de las características de estas zanjas, de su cronología, evolución y las diferencias entre ellas debido especialmente a la deficiente gestión de la arqueología isleña. Presentamos algunas de estas estructuras excavadas y los datos preliminares de algunos estudios polínicos realizados en diferentes estructuras de este tipo.

SUMMARY: Some of the most common archaeological features on the island of Eivissa, almost omnipresent, are Punic-roman age cultivation trenches. The characteristics of the island's surface ground made necessary the creation of a system of long parallel trenches that allowed cultivation and procured a higher yield. Clearly the crucial role played by the island in antiquity was based to a large extent on the export of its agricultural produce such as wine and olive oil. This production depended on the extensive cultivation of the whole island in which this system of earthworks was of outstanding importance.

Unfortunately very little is known about the character of these earthworks, their chronology, evolution and the differences among them due mainly to the poor archaeological management of the island's archaeology. We present some of these excavated structures and the preliminary data from some palynology studies made on different structures of this type.

Antecedents

Aquest article esta dedicat a l'estudi d'un tipus d'estructures poc conegudes, les rases de conreu d'època antiga que, tot i la importància i les possibilitats que ofereixen, han patit fins fa pocs anys una absoluta indiferència per part dels responsables de la gestió dels jaciments i restes arqueològiques de l'illa d'Eivissa, el que ha dut en els darrers

anys a la desaparició de milers de metres d'aquestes sense cap tipus de documentació prèvia.

A principis de segle ja es va donar, en el decurs d'algunes excavacions arqueològiques, la circumstància de que s'excavés alguna d'aquestes rases de conreu, però sense arribar a interpretar quina era la seva funcionalitat (Pérez Cabrero, 1911).

El 1985, el tècnic arqueòleg del Consell d'Eivissa, esmenta una sèrie d'estructures d'aquest tipus

que hi havia a la zona de Figueretes (la zona costanera a del Puig des Molins), i diu d'elles que "el sistema inequívocament respon a conduccions d'aigua" (Ramon, 1985: 88). Deu anys després, el mateix autor fa referència a aquestes rases i ja es pregunta si poder no eren algunes dedicades al conreu (Ramon, 1995). Tot i això, des del Consell d'Eivissa no es fa res per aturar la contínua destrucció d'aquestes estructures per tota l'illa, fins i tot quan es reben una gran quantitat de denúncies fetes per dos dels autors del present treball. No és fins a l'any 2005 que s'inicia la documentació arqueològica d'aquestes estructures quan s'excaven per primera vegada rases de conreu a les excavacions d'urgència del desdoblament del 2on cinturó de ronda de la ciutat d'Eivissa, després d'altres denúncies. La seva publicació (Marlasca i Garí, 2006) no va evitar que en un primer moment es continuessin destruint i lamentablement moltes més han anat desapareixent especialment els darrers anys, ja que hi ha hagut una autèntica febre constructora a la zona del Pla de Vila i de Sant Jordi. Finalment les denúncies van tenir el seu fruit i es van seguir excavant diferents estructures d'aquest tipus com les publicades recentment, tot i que els autors dubten encara de la seva relació amb el conreu de la vinya (Eiriz i Roig, 2008: 20).

Eivissa i l'explotació agrícola a l'antiguitat

A Eivissa es va dur a terme durant l'antiguitat una explotació agrícola molt intensa des d'aproximadament el segle V aC. Si durant els primers segles de colonització fenícia es degué reduir aquesta activitat a les zones més properes de la ciutat i a algun altre punt proper, ja a partir del segle V aquestes i altres zones degueren ser intensament conreades.

Poc després aquesta explotació agrícola s'estendria per tota l'illa, segurament arrel d'un pla dissenyat en consonància amb les enormes possibilitats que aquesta terra oferia i del gran mercat que significaven les illes Balears i la Península Ibèrica.

Pel que fa a les fonts clàssiques, són molt poc abundants les que es refereixen a la descripció del camp eivissenc.

Seguint segurament a Timeu de Taormina del s. IV-III aC., Diodor Sícul escriu al s. I dC., parlant de l'illa, que "encara que de fertilitat moderada, té una petita comarca de vinya i oliveres empeltades a ullastres". (V, 17). Al s. I dC. P. Mela recorda que "Ebusus és rica en gra i molt més rica en altres coses" (Chorogr., II, 125-126) i Plini assegura que "A l'illa d'Ebusus es troben les millors i més grans (figues)..." (Hist. Nat., XV, 82).

Òbviament no podem fer-nos una imatge de l'agricultura de l'illa en base a la poca atenció que li varen dedicar els autors antics i que no li fa gens de justícia als conreus de vinya i olivera que hi degueren haver, com es desprèn per exemple de l'exportació d'aquests productes illencs per la mediterrània occidental.

És però en base a la documentació arqueològica que podem acostar-nos molt més al paisatge i als conreus eivissencs. Una de les dades més antigues que es coneixen és la presència de prunera (*Prunus domestica*), que prové d'una tomba d'incineració del segle VI aC. de la necròpolis urbana del Puig des Molins. La dada és destacable perquè suposa una importació primerenca d'espècies d'ús agrícola (Gómez *et alii*, 1990: 201 o Costa, 1998: 840). La magrana, l'ametlla, el dàtil, la garrova, etc. degueren tenir una presència important als conreus, i poder també com a productes d'exportació.

Tot i això, lamentablement les dades de que disposem des de l'antracologia i la palinologia són ínfimes, tot i les moltes campanyes realitzades als establiments rurals i a les seves necròpolis.

Pel que fa als estudis de pol·len, només es van realitzar a una vila construïda en època púnica i en ús fins a època bizantina, excavada als anys vuitanta, Can Fita, on els resultats van ser negatius i no es va documentar cap espècie agrícola (Dupré, 2002). De les altres viles excavades no hi ha dades d'aquest tipus (Puig *et alii*, 2004 i Ramón, 1995).

Per aquesta mancança sembla encara més important dur a terme aquest tipus d'analítiques, que ens poden donar la clau de molts conreus dels que poder no és fàcil trobar altres empremtes, i és aquest també l'objectiu que ens va portar a tirar endavant aquest treball.

És en aquest context on hem de situar les rases de conreu, mai valorades a l'illa com una evidència important, per no dir fonamental, per a conèixer el desenvolupament de l'agricultura illenca a l'antiguitat, la gestió del territori i els canvis d'estratègies agrícoles que es van succeir en el temps.

Les rases i altres estructures excavades al subsòl per al conreu, formen part d'un gran mecanisme que ens ha deixat rastre de les seves diferents parts. Les àmfores representen, en aquest cas, la manifestació més evident i nombrosa d'aquest engranatge, el resultat final, que posa de manifest per tota la Mediterrània Occidental la importància de la indústria agrària eivissenca.

La tipologia i estudi de les àmfores eivissenques té ja un llarg recorregut amb origen als estudis de Mañá (Mañá, 1951). Es tracta d'una producció molt estandarditzada, diferenciada bàsicament en dos grups. Un primer grup imita produccions gregues i romanes d'àmfores binàries, pel que s'ha de suposar que el seu contingut era vi, i un altre grup original i característic de l'illa amb un perfil que es va allargant a mida que passen els segles, pel que es suposen diferents continguts com oli, vi o salaons. Aquestes darreres àmfores devien marcar per primera vegada una mena de "denominació d'origen", ja que les seves característiques físiques devien portar als consumidors a relacionar-les ràpidament amb l'illa d'Eivissa.

Però és al paisatge de l'illa on hem de trobar les arrels d'aquesta important indústria. Com passa encara avui, la població de l'illa ha estat sempre dispersa, i els orígens d'aquest fet cal buscar-los en època púnica. En aquell temps, l'illa es va poblar en tota la seva extensió mitjançant una sèrie d'explotacions agrícoles i ramaderes, fonament de la indústria agrícola i les exportacions de vi i oli. L'orografia de l'illa convidava i facilitava el conreu d'aquests monocultius.

A dia d'avui s'han excavat quatre d'aquests edificis íntegra o parcialment, tres han estat publicats (González-Pacheco, 2002; Puig *et alii*, 2004; Ramón 1995), i recentment s'ha destruït algun altre sense ni tant sols excavar-se. Aquests edificis han permès constatar una ocupació molt dilatada en el temps, de més de mil anys, i la presència reiterada de l'existència de premses d'oli, cubetes de decantació i cisternes per recollir l'aigua, que

defineixen tant el seu caràcter autosuficient com la seva vocació agrícola. Les plantes d'aquests edificis corresponen als moments més recents de la seva ocupació, tot i que hauríem de posar en relació les seves característiques amb l'esquema típic del *magar*, la cèl·lula bàsica de l'explotació agrícola púnica (Lipinski, 1994), amb paral·lels a Gammart, al Nord d'Àfrica (Fantar, 1984) o al Cerro Naranja, al sud de la Península Ibèrica (González, 1985, González, 1987).

Aquests establiments són l'eix central de la intensa activitat agrícola que va protagonitzar l'economia de l'illa a l'antiguitat. S'ha especulat molt sobre els territoris que dependrien de cada establiment, dels que algun autor ha proposat que explotarien cada un unes 100-150 ha (Gómez Bellard, 2001: 356), i dels límits entre les diferents explotacions. Lamentablement no s'ha pensat que les rases de conreu que tractem, poden ser unes magnífiques indicadores dels espais explotats per cada un d'aquest *magar*.

Una altra de les troballes recurrents al camp eivissenc són les *mortaria*, les principals peces dels trapeta o molins descrits pels autors clàssics. De la mateixa manera són comunes les troballes de contrapesos de premses. Aquests elements descriuen un panorama rural en el que es va generalitzar, al menys entre els segles I aC. al III-IV dC. el conreu de l'olivera (o ullastre empeltat com descriuen les fonts). Aquesta espècie devia tenir un paper fonamental en els *magara* i l'economia illenca a jutjar pel gran nombre de peces que es troben repartides per tota l'illa.

Les rases de conreu

Pel que fa a les rases, si bé no s'ha determinat o s'ha dubtat tradicionalment de la seva funció, els autors clàssics reflecteixen amb detall l'excavació i funció d'aquestes estructures a l'antiguitat.

Les rases es poden trobar per tota l'illa, i la millor evidència de la seva dispersió són per el moment els perfils que queden amb la construcció de carreteres ja que les destrueixen i seccionen en part, deixant l'empremta ben dibuixada, normalment amb forma rectangular o quadrangular. D'altra banda, tenim les que hem pogut documen-

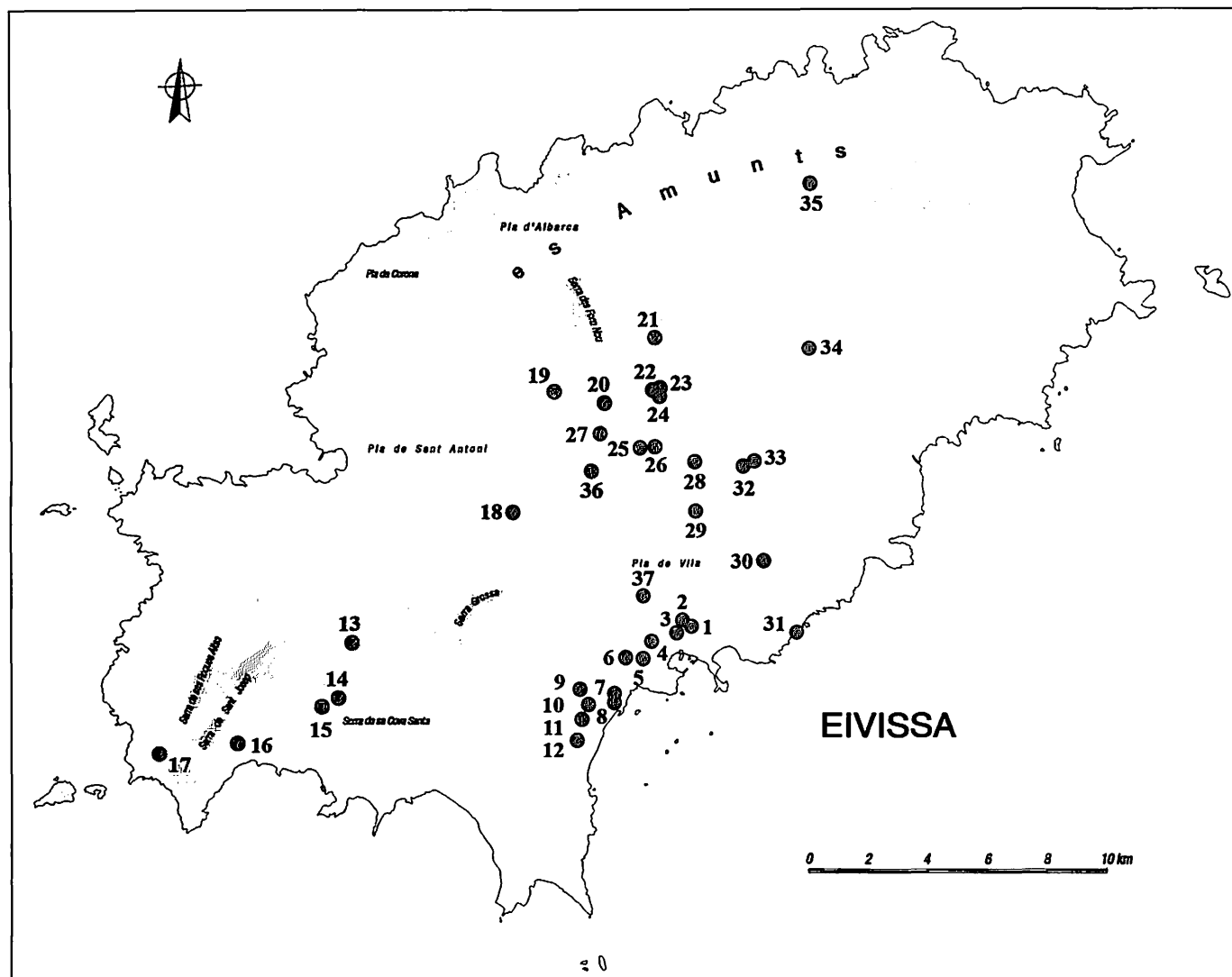

Fig. 1. Mapa d'Eivissa amb els retalls de conreu d'època antiga documentat - Puig d'en Valls 2 (1). 2.- Puig d'en Valls 2 (2). 3.- Puig d'en Valls 2. 4.- Cas Ferró. 5.- Can Misses (1). 6.- Can Misses (2). 7.- Es Viver (1). 8.- Es Viver (2). 9.- Can Nebot. 10.- Can Cardonet. 11.- Ca na Palleva. 12.- Can Casetes. 13.- Camí de Benimusa (1). 14.- Es Verger. 15.- Carretera Eivissa-es Cubells. 15.- Can Corda. 17.- Plà de Cala d'hort. 18.- Camí de Benimusa (2). 19.- Camí vell de sant Mateu (1). 20.- Can Armat. 21.- Carrretera santa Gertrudis-sant Miquel. 22.- Santa Gertrudis (1). 23.- Santa Gertrudis (2). 24.- Santa Gertrudis (3). 25.-Carretera sant Rafel-santa Eulària (1). 26.-Carretera sant Rafel-santa Eulària (2). 27.- Camí vell de sant Mateu (2). 28.-Carretera sant Rafel-santa Eulària (3). 29.- Carretera Eivissa-santa Gertrudis. 30.- Carretera Jesus-cala Llonga. 31.-S'Estanyol. 32.- Carretera Eivissa-sant Joan (1). 33.- Carretera Eivissa-sant Joan (2). 34.- Carretera Eivissa-sant Joan (3). 35.- Carretera sant Joan-sant Miquel. 36.- Carretera sant Rafel- santa Eulària (3). 37.- Torrent de ses Dones (subestació de GESA).

tar als retalls realitzats en grans obres de construcció per infraestructures o edificis els darrers anys. Amb aquestes dades hem realitzat un mapa de distribució d'aquestes rases que reflecteix una distribució que comprèn quasi tot el territori, especialment en la seva zona sud i central, quedant el nord de l'illa buit d'evidències d'aquestes estructures (fig. 1). Aquest fet es pot deure a que

en aquella zona no s'han dut a terme tants retalls i obres modernes, i que és més accidentat que la resta de l'illa, o a que les rases poden tenir altres característiques, com per exemple ser més petites o estar a zones més puntuals i favorables, pel que serien més difícilment documentables, tot i que també s'ha plantejat un tipus d'explotació agrícola alternatiu, basat en cultius de regadiu

(Gómez Bellard, 2003). Hi ha zones planes però, al nord de l'illa, que podrien tenir perfectament el mateix model agrari que el que es manifesta a la zona sud i central como el pla de Sant Miquel o el de Santa Gertrudis, o el de Sant Joan a Santa

Eulàlia per exemple. De totes maneres, es tracta evidentment d'una primera aproximació que els pròxims anys, si d'una vegada per totes s'aconsegueix que aquestes estructures siguin considerades com un element arqueològic de primer ordre,

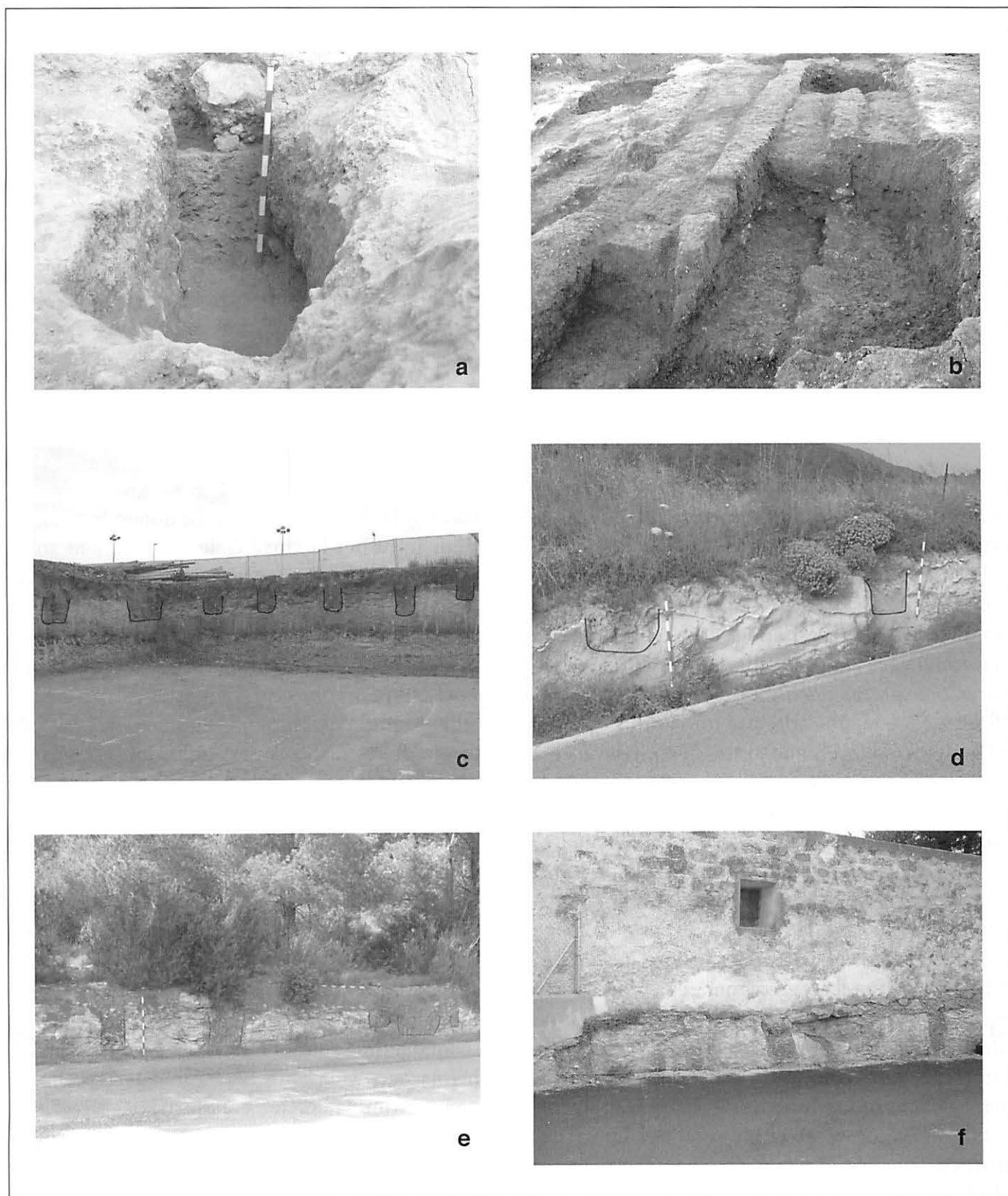

Fig. 2. Alguns dels retalls que es poden veure en l'illa.

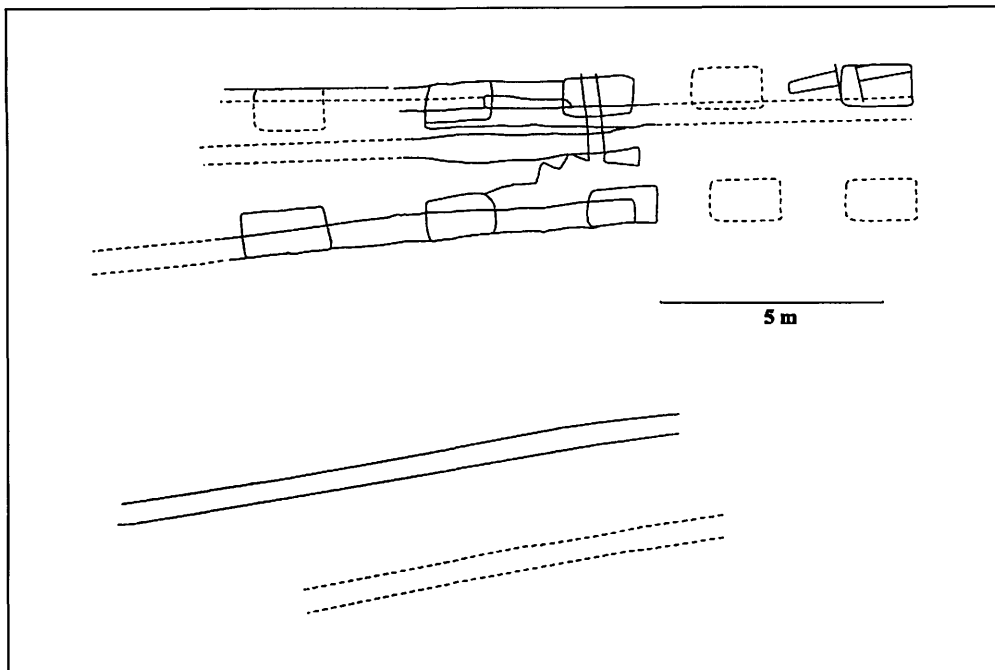

Fig. 3. Planta de les excavacions del sector d'Es Rafal en el Puig d'en valls amb diferents estructures del conreu: retalls allargats i retalls rectangulars.

permetran anar omplint els buits i llacunes que avui tenim.

Els substrats naturals en que s'excaven són molt diversos, i no devia influir molt en la decisió d'excavar les rases. Poder eren més important per escollir les zones de conreus els pendents, les hores d'insolació i d'ombra o la humitat. També en els textos es pot apreciar una gran flexibilitat a l'hora d'escollir els substrats on conrear. És evident que zones d'aiguamolls o rocoses, com hi ha a alguns indrets del nord de l'illa sí que quedarien excloses.

Tot i que possiblement la referència més antiga a l'excavació d'aquestes rases la trobem a l'econòmic de Jenofont, la millor font per al coneixement d'aquestes estructures és l'obra *Res Rustica* del llatí Col·lumela, del primer segle de la nostra era. Aquest autor degué estar molt influenciat per Magó, l'agrònom cartaginès, a l'hora de definir les característiques d'aquestes estructures i especialment els seus reompliments. En referència als conreus, podem destacar el paràgraf del Llibre dels arbres on diu " És el subsòl el que nodreix la vinya i l'arbre i la terra poc fonda les protegeix. Les pedres, al terra de més a dalt fa mal a les vinyes i els

arbres; a la de més a sota els hi donen frescor. La millor terra per la vinya és la mitjanament solta, mentre que s'ha d'evitar la que deixa passar les aigües o, pel contrari, la que les reté molt de temps a la capa superficial" (V, 7). Aquest fragment explica per si sol perquè es retallava el terra d'aquesta manera i quin era l'objectiu d'aquestes estructures.

El sediment que reomple aquestes rases és una barreja de les terres superficials amb les dels retalls, el que donaria una terra més tova i apta pel conreu. També es podien llençar restes orgàniques per fer-les més fèrtils. Col·lumela, a la *Res Rustica*, fa menció de Magó quan parla dels materials que es podien llençar a les rases "...posant unes poques pedres al fons, al costat de les parets de les foses,...sembla que aquestes pedres, segons diu Magó, aparten de les arrels les aigües de l'hivern i les calors de l'estiu... El mateix autor cartaginès recomana tirar al forat, un cop ficades les plantes, pinyola barrejada amb fems, amb la creença de que les estimula i fa que creixin arrels noves." (III, 18-4,5). (Fig. 2).

A partir de les rases documentades a la mencionada excavació d'urgència a prop del puig d'en Valls, que lamentablement es va produir quan

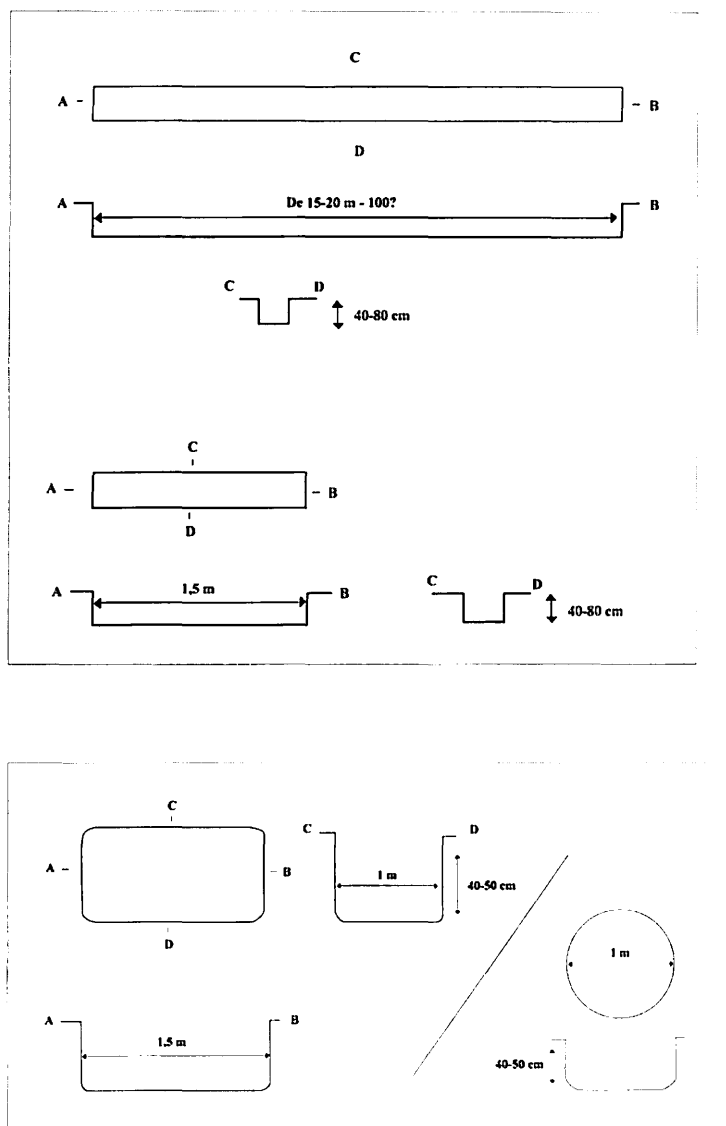

Fig. 4. A la part superior croquis dels retalls per al conreu de vinya. A la part inferior croquis dels retalls pel conreu possiblement arbori.

Mostra	Localitat
1	Puig d'en Valls 4
2	Puig d'en Valls 2
3	Puig d'en Valls 2
4	Can Misses/ Carrer Campanitx
5	Pla de Cala d'Hort 1
6	Pla de Cala d'Hort 2
7	Carretera es Cubells Puig Rodó 1
8	Carretera es Cubells Puig Rodó 2
9	Carretera es Cubells Puig Rodó 3
10	Es Viver

Taula 1. Procedència de les mostres analitzades en aquest article.

ja s'havien rebaixat i destruït gran part de les estructures arqueològiques (edificis, rases...), hem tractat de descriure alguns tipus.

Es van identificar tres tipus de retalls. Els més moderns, als que va aparèixer molt de material, són del segle II aC. Són estructures de planta rectangular d'1 x 1.5 m i amb una profunditat conservada de 0.5 m. Són aparentment els darrers retalls que es varen fer a la zona i es superposen a altres més moderns.

De finals del segle III aC. són altres molt estrets, d'uns 30 cm d'ample, i amb una llargada que desconeixem pel seu mal estat.

Per últim, els primers retalls realitzats en aquest sector podrien pertànyer al segle IV-III aC. Es tracta de grans rases paral·leles amb una amplada de 0.4-0.5 m i una fondària conservada de 0.5 m. Com en el cas anterior no varem poder definir la longitud total degut a que ja estaven destruïdes quan es va denunciar la manca de seguiment arqueològic, però creiem que podria ser una longitud variable que podria estar entre els 10-20 m o en el millor dels casos poder arribarien als 50-100 m, tot i que no tenim cap evidència al respecte. Algunes d'aquestes apareixen molt properes unes a altres, el que ens fa pensar que poder en alguns casos no són contemporànies, o que servirien per crear conreus mixtos. La separació entre algunes d'elles estaria entre els 2 m aproximadament. La fondària i

l'espai entre les rases està en consonància amb el que ens descriu Col·lumela, però la seva amplada no. Les amplades són molt inferiors al que l'autor aconsella, de 1.5 m o quasi 2 m. De totes maneres, s'ha de recordar que moltes vegades les fondàries d'aquestes estructures estan alterades pel successiu ús del terra al llarg dels segles, i són les dimensions que més variacions poden tenir per causes externes a la seva construcció.

Com veiem a la planta de l'excavació, es tracta de retalls que indiquen una intensa activitat d'explotació dels terrenys durant al menys 3 segles, així com canvis importants pel que fa a les espècies escollides i a l'ús de l'espai (Fig. 3).

	MOSTRES	Pinus	Juniperus	Quercus caducifolia	Quercus perenne	Corylus	Ericaceae	Cistaceae	Lamiaceae	Poaceae	Asteraceae t. tubulif.	Asteraceae t. ligulif.	Olea/Phillyrea	Vitis	Cerealia	Fabaceae	Cruciferae	TOTAL
1	Puig d'en Valls 1																	
2	Puig d'en Valls 2																	
3	Puig d'en Valls 3	45,0	6,0	2,0	7,5	1,0	2,0	1,5	1,0	21,5	4,0	1,5	3,0	1,0	1,5	1,0	0,5	100
4	Can Misses / carrer Campanitx																	
5	Pla de cala d'Hort1	51,0	1,5	2,5	12,5		3,0	2,5	1,0	15,0	4,0	2,0	2,0		1,0	1,0	1,0	100
6	Pla de cala d'Hort2	53,0	2,5	1,5	13,5		4,0	3,5		13,5	2,5	1,5	2,5	0,5	1,0	0,5		100
7	Carretera d'es Cubells 1	63,0	0,5	1,0	4,0		8,0	2,0	1,0	11,0	3,0	2,0	2,0	1,5			1,0	100
8	Carretera d'es Cubells 2																	
9	Carretera d'es Cubells 3	55,0	2,0	2,0	11,5		4,0	3,5	1,0	11,0	3,0	2,0	2,0	1,0	1,0		1,0	100
10	Es Viver	53,5	2,5	2,0	11,0		3,5	3,0		13,0	4,0	2,0	3,0	0,5		1,0	1,0	100
		Arbres				Arbusts			Herbes			Antròpics						

Taula 2. Freqüències relatives dels taxons polínics de les mostres de rases púnico-romanes d'Eivissa.

Un altre sector situat a 500 metres de l'anterior i també afectat per les obres, va permetre identificar altres rases paral·leles i allargades, amb una fondària màxima de 0.8 m i una amplada de 0.4 m i amb una separació entre rases de 2 m (coincidint amb els consells que recull Col·lumela). Pels materials del seu interior podrien datar-se entre els segles I aC. i I dC. Junt amb aquestes es van documentar algunes estructures circulars que semblen ideades també pel conreu, probablement d'arbres. Cal destacar, en aquest cas, la fondària que podien arribar a tenir aquestes estructures i la simultaneïtat i relació entre diversos tipus, possiblement contemporànies i que podem relacionar amb les plantacions mixtes de vinya i altres arbres que els podien servir, a més, per a la tècnica de *arbustum* o vinya emparrada a un arbre, citada per nombrosos autors clàssics, encara que no pels més antics.

Per les característiques dels retalls documentats als perfils i a les excavacions es dedueix que,

com es pot preveure amb la lectura i contrastació amb els texts, a Eivissa es van realitzar retalls per al conreu de forma i dimensions diverses, encara que en general molt similars. Les divergències indiquen eleccions que deuen respondre tant a la voluntat de plantar espècies diferents i a estratègies diverses.

Pel que fa a aquests tipus de rases, ens adreçem a la publicació ja esmentada on varem intentar fer una definició inicial en base a les excavades (Marlasca i Garí, 2006), tot i que presentem a la **figura 4** els diferents models proposats. En poques paraules, es poden dividir en dos grans grups: les rases pròpiament dites, allargades i estretes, i les altres estructures, de formes diverses (circulars, rectangulars o quadrangulars). Les característiques d'unes i altres hauran d'anar establint-se en el futur, a mida que les excavacions aportin un bon nombre d'elles que permeti anar fent valoracions més acurades tant pel que fa a les

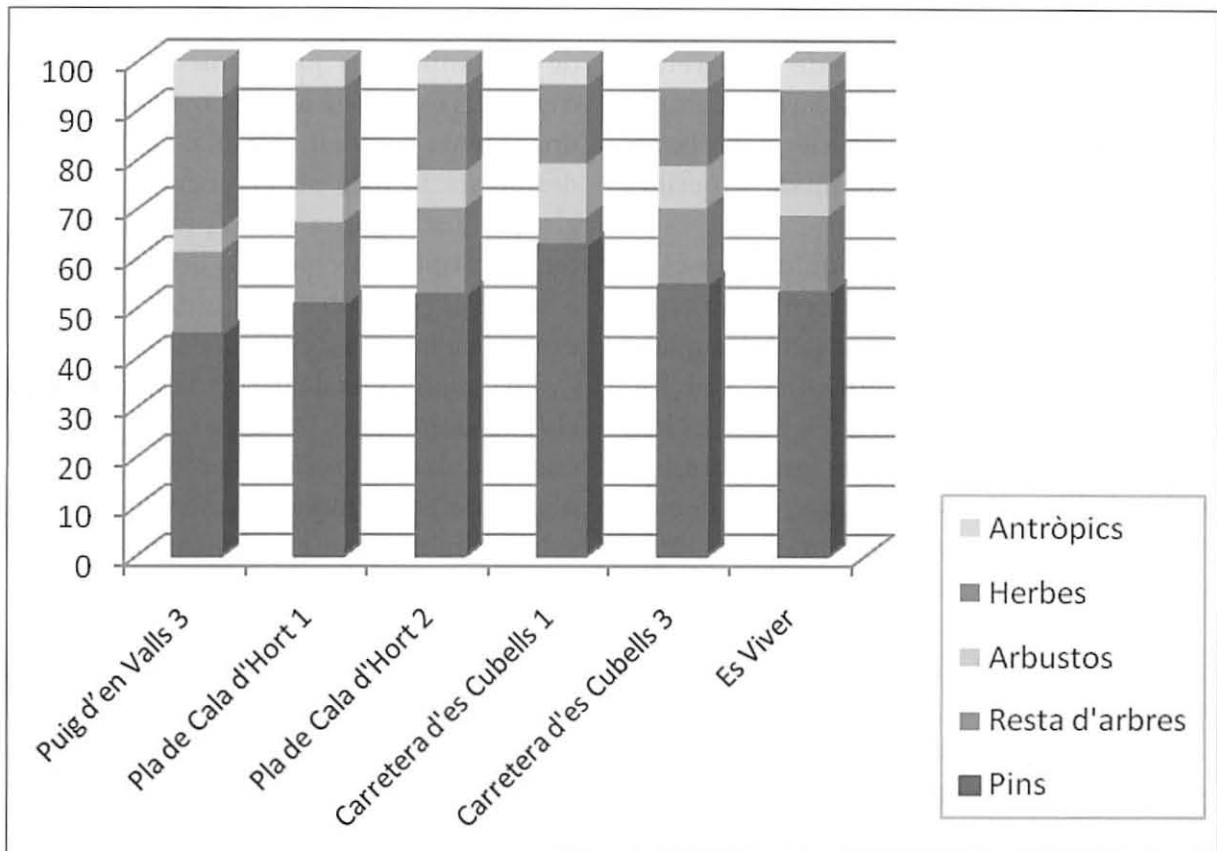

Fig. 5. Percentatge de les agrupacions dels principals tàxons de pol·lens de les mostres de rases d'Eivissa amb resultats positius.

seves característiques físiques com al que es refereix als seus canvis o diferències en el temps.

Les anàlisis pol·líniques

Les anàlisis pol·líniques que es presenten en aquest informe s'han realitzat sobre mostres procedents de sediments de diferents rases de conreu d'època púnica i romana d'arreu d'Eivissa.

Aquestes anàlisis són les primeres que es realitzen per aquests tipus d'estructures a l'illa. Com s'ha dit a més, hi ha molt poques anàlisis pol·líniques realitzades a Eivissa: les de l'avenc des Pouàs (Alcover *et alii*, 1994) de les que resulta difícil concloure moltes coses i les de Dupré (2002) al jaciment de Can Fita.

Recentment però, s'han realitzat anàlisis pol·líniques de diverses seqüències sedimentàries a la zona de Prat de ses Monges i Prat de Vila que semblen moderar la importància de l'activitat

agrícola abans de l'ocupació catalana en aquestes zones properes a la ciutat (Yll *et alii*, 2009).

Pel que fa a l'estudi de les rases, s'han analitzat deu mostres procedents de cinc localitats de l'illa (taula 1). Les tres primeres procedeixen de les excavacions al Puig d'en Valls durant els seguiments de la 2a ronda de la ciutat d'Eivissa. La mostra Puig d'en Valls 1, pertany a la zona de la necròpolis excavada en aquell indret, les altres dos mostres, Puig d'en Valls 2 i 3 provenen de la zona de rases documentada a prop de la rotonda de Sant Antoni. Les altres set procedeixen de rases retallades per carreteres o per obres de construcció d'edificis, pel que no es poden aportar dades cronològiques exactes, tot i que pertanyen a època antiga.

L'extracció de les mostres en les rases documentades a les seccions de les carreteres es va fer menjant una mica de sediment del perfil per tal d'assegurar la desaparició de pol·lens moderns i extraient la mostra ja neta de possibles sediments "contaminats".

De les deu mostres analitzades, quatre (entre elles dos del Puig d'en Valls, una de la carretera d'es Cubells i la de can Misses/carrer Campanitx) han resultat totalment estèrils, tot i haver estat tractades quantitats de sediment superiors al que és habitual.

El resultat de les anàlisis fisicoquímiques es va sotmetre a més a una neteja i concentració especials, amb l'objectiu de recuperar la major quantitat possible de restes esporopol·línics. Amb tot, com ja s'ha dit, només sis de les deu mostres han proporcionat material, i sempre en quantitats moderades. Pels resultats obtinguts, s'ha decidit presentar-los en una taula percentual i en gràfics de diferent tipus, com el de la **taula 2**.

Els resultats de les diferents mostres presenten una gran similitud, tant a nivell quantitatiu com qualitatiu. Les mostres que procedeixen d'una mateixa zona de rases, com les de la carretera de cala d'Hort, d'on provenen dos, són molt similars, però també ho són les que procedeixen d'altres zones (**figura 5**).

Si mirem més atentament, podem veure algunes diferències petites però significatives. Per exemple la mostra de Puig d'en Valls que ha donat resultats positius, del segle IV-III aC., és la que té menys representació de pins (al voltant d'un 40%), mentre que la resta de les mostres supera el 45% i arriben quasi al 60% en el cas de la mostra de la carretera d'es Cubells.

Aquesta mostra de la carretera d'es Cubells mereix un comentari a part. És significativa aquesta pujada dels valors de pi, molt per sobre dels d'altres mostres, i que a més es registri un notable increment de les ericàcies. Sembla que no podem atribuir aquest fet a un incendi, ja que no es troben microcarbons a la preparació, i tot i que alguns taxons arboris baixen, precisament són els pins, els més afectats pels incendis, els que augmenten.

Poder hauríem d'explicar aquesta petita alteració de la vegetació per algun tipus d'acció antròpica sobre el medi, sense poder precisar quina ni perquè, i que hagi reduït les alzines i els roures afavorint l'extensió de vegetació més colonitzadora, tot i que sembla possible suposar que la qualitat de la fusta d'aquestes espècies sigui el factor que hagi provocat el seu aprofitament intensiu en

aquest lloc i aquest moment. D'altra banda, s'ha de dir també que precisament la zona del Puig d'en Valls és una de les que més aviat degué rebre una intensa activitat agrícola, i per això patir una desforestació més primerenca, al que s'ha d'afegir que just aquesta zona, prop del litoral, devia tenir un tipus de vegetació lleugerament diferent a la que es pot trobar a l'interior de l'illa, com per exemple a la zona d'es Cubells.

En conjunt s'ha de parlar d'un medi forestal, on els pins dominen el paisatge i amb certa presència encara d'alzines i roures, ja molt aïllats. Els espais oberts no estan molt representats, i els existents estan dominats per gramínies. Els arbusts només estan representats per estepes i brucs i algunes brolles baixes amb romaní o farigoles.

Els resultats generals estan en consonància amb els que es van obtenir a les seqüències de Prat de Vila i el Prat de ses Monges corresponents a aquestes cronologies (Yll *et alii*, 2009).

Pel que fa als tàxons que podem considerar antròpics, podem fer unes consideracions de tipus general. En primer lloc, quan diem antròpics, parlem en aquest cas de tàxons corresponents a espècies plantades o afavorides, però no sempre és possible distingir entre les que ho han estat i les silvestres, ja que des del punt de vista morfològic no és possible separar-les. Pel tipus d'espècies que hem trobat, pel conjunt que formen i per consideracions botàniques i històriques creiem que una bona part de les granes contades estan representant espècies conreades.

Això ens porta a suposar el conreu de certes espècies de les famílies de les crucíferes i les fabàcies (lleguminoses). També s'han localitzat grans corresponents a gramínies del tipus cereal i que corresponen molt probablement a espècies conreades, i que podríem posar en relació amb el text de *Pomponio Mela* abans esmentat "*Ebusus* és rica en gra i molt més rica en altres coses" (*Chorogr.*, II, 125-126). Els valors que presenten són sempre reduïts, però ja ho acostumen a ser sempre en aquest tipus d'anàlisi. No es veuen tampoc diferències entre les diverses mostres estudiades. El mateix succeeix en el cas de *Olea/Phillyrea* (olivera/ullastre), que està present a quasi totes les rases encara que amb percentatges reduïts.

En qualsevol cas, resulta significativa la presència, encara que poc important, de grans de *Vitis* a quasi totes les mostres de les rases analitzades. S'ha de tenir en compte, que aquests grans tenen sempre una dispersió molt baixa, per la qual cosa, els valors, encara que semblin molt reduïts, resulten significatius.

Aquesta presència constant de *Vitis*, junt amb la d'altres tàxons antròpics, confirmarien per una banda que es tracta d'estructures destinades al conreu de vinya i que a més aquests conreus estarien relacionats amb d'altres espècies com l'olivera i productes d'horta, amb la presència també d'espais dedicats al conreu de cereals.

Per últim, per parlar de dues espècies ben conegudes, la figuera (documentada pels texts) i la granada, que també va ser portada pels fenicis, tenen una pol·linització entomògama, es a dir a partir d'insectes, la qual cosa fa que la seva producció pol·línica sigui molt reduïda, especialment en el cas de la figuera. D'altra banda el pol·len de la figuera és transparent, molt petit i fàcilment deteriorable, mentre que el pol·len del magraner és també petit, tricolorat i una mica més consistent, però en qualsevol cas els dos grans són molt difícils de determinar, primer per la seva raresa i en segon terme per la seva falta de criteris morfològics ben específics. És segurament per aquests motius que no s'han identificat restes d'aquestes espècies, presents a l'illa a època antiga, a les mostres.

Conclusions

La presència de retalls per al conreu d'època antiga per tota l'illa d'Eivissa indica la gran importància i la dispersió que l'agricultura va tenir en aquesta des de fa uns 2.500 anys. Aquests elements, relacionats amb altres tipus d'evidències arqueològiques, com els mateixos edificis dedicats a l'explotació agrària (el *magar* púnic o vila romana), els *trapeta*, *mortaria*...o els comentaris dels autors romans, fan ressò d'aquesta important indústria agrícola.

Pel que fa a les rases, es tracta d'una eina excel·lent per a la reconstrucció de l'antic paisatge eivissenc. Les possibilitats d'estudi que ofereixen són enormes, i probablement creixeran a mida que ho

facin determinades tècniques o disciplines aplicades a l'arqueologia. Per això sembla fonamental evitar d'una vegada per totes la seva silenciosa i continuada destrucció, aconseguint la seva definitiva valoració com a una resta arqueològica de primer ordre.

En aquest cas, hem volgut oferir els resultats dels estudis dels pol·lens d'algunes d'aquestes estructures, que ens fan veure les grans possibilitats que tenim per anar perfilant els diferents paisatges d'època antiga. Encara que no tenim perfectament definides les cronologies de moltes de les rases estudiades, aquestes perfilen totes un paisatge molt similar, amb les variacions ja esmentades, que permeten acostar-nos a un model que pensem podria ser el mateix com a mínim durant època púnica i romana. Els canvis temporals respecte a les principals espècies sempre presents, com la vinya o l'olivera, de donar-se, es degueren produir fonamentats per les diferents estratègies comercials envers els principals productes d'exportació, el vi i l'oli.

Aquests resultats ens aporten conclusions interessants. Per una banda, tenim una presència de boscos de pins molt important a època antiga, entre els que encara es podien trobar alzines i roures. Podem deduir que ja des d'època púnica es comencen a explotar les zones més favorables pel conreu, es a dir, les planícies i llocs amb un pendent poc acusat. Aquests conreus devien anar estenent-se a poc a poc i guanyant terreny als boscos, que serien de totes maneres sempre presents a les zones amb més pendent i als turons, o fins i tot a determinades zones boscoses que podrien servir per separar o dividir diferents explotacions o que servirien per l'aprovisionament de fusta.

Les rases, dedicades al conreu de la vinya, podrien haver anat acompanyades, ja sigui entre les mateixes rases paral·leles o a zones properes, de conreus de cereals (com també descriuen alguns autors antics), o de productes d'horta. També hem de situar a zones properes oliverars que amb la vinya i els productes d'horta, són sens dubte els principals conreus de l'illa a l'antiguitat, representats ara per primera vegada en estudis pol·línics, que a més relacionen directament la vinya amb les rases. Pel que fa als productes d'horta, tot i que amb les anàlisis pol·líniques per ara no es

pot concretar més, la presència de lleguminoses i crucíferes ens suggereixen espècies com cigrons, guixes/guixols, pèsols, faves, llenties, cols, naps, etc...i d'altra banda hem de comptar també amb la presència de diverses espècies de fruiters citades als textos clàssics i dels que s'han trobat restes a diverses excavacions.

Queda clar, doncs que l'estudi futur de les explotacions agrícoles passa per un estudi global en el que les rases tindran un paper fonamental per l'aportació de dades com per exemple quines eren

les espècies conreades, els límits de les explotacions, els llocs escollits per a les diferents espècies, l'evolució en el temps de les plantacions al territori, la relació entre els diferents sòls i els conreus, etc...

Només amb el respecte i l'estudi d'aquestes estructures podrem anar creant el mapa d'espècies que a poc a poc i en diferents moments es van anar introduint a l'illa, que van anar transformant el seu paisatge, i valorar la seva importància i el seu paper a l'economia de l'illa.

BIBLIOGRAFIA

- ALCOVER, J.A.; MCMINN, M. & ALTABA, C.R. (1994): *Eivissa: A Pleistocene Oceanic-like Island in the Mediterranean*. National Geographic Research & Exploration, 10, 236-248.
- BURJACHS, F. (1990). Palinologia dels dòlmen de l'Alt Empordà i dels dipòsits quaternaris de la cova de l'Arbreda (Serinyà, Pla de l'Estany) i del Pla de l'Estany (Olot, Garrotxa). Evolució del paisatge vegetal i del clima des de fa més de 140.000 anys al N.E. de la Península Ibèrica. Publicacions de la Universitat Autònoma de Barcelona. Microfichas (1991). Tesis Doctoral.
- BURJACHS, F.; LÓPEZ-SÁEZ, J.A. & IRIARTE, M.J. (2003). Metodologia arqueopalinològica. En: R. Buxó & R. Piqué (coord.) *La recogida de muestras en arqueobotánica: objetivos y propuestas metodológicas*: 11-18. Museu d'Arqueologia de Catalunya, Barcelona.
- COSTA, B. (1996): *El proceso de ocupación y explotación del territorio rural en la Ibiza fenicio-púnica. Algunas hipótesis*, en *L'Àfrica romana*, XII congreso di studio, Olvia 12-15 dicembre 1995, pp. 839- 862.
- DUPRÉ, M. (2002): "Anàlisi pol·línica de can Fita", en *Can Fita, onze segles d'un assentament rural de l'antiguitat ebusitana (segles IV aC – segle VII dC)*, en *Quaderns d'arqueologia Pitiüsa*, 7, p. 114.
- EIRIZ, A. i ROIG, J.(2008): Can Sevent: els vestigis arqueològics de mil quatre-cents anys d'assentaments rurals al Pla de Sant Jordi a *Fites* nº 8, pp. 17-27.
- FANTAR, M (1984): *A Gammart, avant la conquête romaine*, en *Bulletin Archeologique du C.T.H.*, pp. 3-19.
- GIRARD, M. & RENAULT-MISKOVSKY, J. (1969). Nouvelles techniques de préparation en Palynologie appliqués à trois sédiments du Quaternaire final de l'Abr Cornille (Istres-Bouches du Rhône). *Bulletin A.F.E.Q.*, 4, pp. 275-284.
- GÓMEZ BELLARD, C. et alii (1990): *La colonización fenicia de la isla de Ibiza en Excavaciones Arqueológicas en España* 157, Madrid.
- GÓMEZ BELLARD, C. (2001): Avance al estudio de un paisaje rural púnico y romano: Es Cubells-Cala d'Hort (Ibiza) a *Actes del IV Congrés Internacional de Estudios Fenicios y Púnicos*, Vol. 1, Cádiz, pp. 353-362.
- GÓMEZ BELLARD, C. (2003): Colonos sin indígenas: el campo ibicenco en época fenicio-púnica, a *Ecohistoria del paisaje agrario*, Gómez Bellard (ed.), Publicaciones de la Universitat de València. València. pp. 219-235.
- GONZÁLEZ VILLAESCUSA, R i PACHECO (2002): *Can Fita, onze segles d'un assentament rural de l'antiguitat ebusitana (segles IV aC – segle VII dC)*, *Quaderns d'arqueologia Pitiüsa*, 7, p 123.
- GONZÁLEZ RODRÍGUEZ, R. (1985): *Excavaciones de urgencia en el Cerro de la Naranja (Jerez de la Frontera, Cádiz)*, en *Anuario de Arqueología de Andalucía* 1985 II.
- GONZÁLEZ RODRÍGUEZ, R. (1987): *Notas sobre las excavaciones en el yacimiento prerromano de Cerro Naranja (finca de los Gracilazos 1), Jerez de la Frontera, Cádiz*, en *Cádiz en su historia. VI Jornadas de Historia de Cádiz*, Cádiz.
- LIPINSKI E. (1994): *L'amenagement des viles dans la terminologie fenico-punique*, en *L'Àfrica romana. Atti del X Convegno di studio. Oristano, 11-13 dicembre 1992*. Sassari.
- MARLASCA MARTÍN, RICARD i LÓPEZ GARÍ, J. M^a. (2006): *Eivissa, la isla recortada. Las zanjas de cultivo de época púnico-romana*. a *The archaeology of crop, fields and gardens*, actes del I Congreso sobre arqueología en campos de cultivo y jardines (Barcelona 1-3 de juny de 2006), pp. 87-99.
- MAÑÁ J. M. (1951): *Sobre tipología de ánforas púnicas*. En *Crónica del VI C.A.S.E.*, Alcoy, 1950.
- PÉREZ- CABRERO A. (1911): *Ibiza Arqueológica*, 1911, Barcelona.
- PUIG, R. M.; DÍES, E., i GÓMEZ BELLARD, C. (2004): *Can Corda. Un asentamiento rural púnico-romano en el suroeste de Ibiza*, Treballs del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera, núm 53.
- RAMÓN, J. (1985): *Els monuments antics de les illes Pitiüses*, Eivissa.
- RAMÓN, J. (1995): *Ses Païses de cala d'Hort. Un establiment rural d'època antiga al sud-oest d'Eivissa*. *Quaderns d'arqueologia Pitiüsa* nº 1.
- YLL, R.; BURJACHS, F. & EXPÓSITO, I. (2009). *Descobrint els paisatges del passat*. In: Marià Marí Coordinador, *Vila i Ses Feixes, els camins de l'aigua*, GEN-GOB. Eivissa, pp. 18-40.

NUEVAS EVIDENCIAS SOBRE EL ABASTECIMIENTO

DE AGUA de la ciudad romana de *Ebusus*. El conjunto hidráulico del Camí de Cas Ferró

Jonathan Castro Orellana
Joan Roig Ribas

RESUM: Una de les intervencions arqueològiques que s'han portat a terme a Eivissa com a conseqüència del control arqueològic de les obres de construcció de les noves infraestructures viàries de l'illa, ha donat com a resultat la localització de l'aqüeducte romà al Camí de Cas Ferró, l'antic camí vell de Sant Mateu. La intervenció arqueològica a aquest jaciment ha permès exhumar un tram d'aquesta estructura que portava aigua cap a la ciutat d'Ebusus en època alt imperial, per a la seva posterior conservació. Al Camí de Cas Ferró també s'ha detectat i excavat una estructura de tipus hidràulic que sembla associada a l'ús de la conducció romana d'aigua. Aquests elements aporten noves dades en relació al subministrament d'aigua de l'antiga ciutat romana d'Ebusus.

SUMMARY: *One of the archaeological excavations that took place in Ibiza as a result of the archaeological watching works during the building of the island's new roads, has provided the finding of a part of the roman aqueduct located in Cas Ferró street. The archaeological excavation of the site uncovered a piece of the ancient roman aqueduct that lead the water to the city of Ebusus during the first centuries A.D. In the site of Cas Ferró there was also discovered and excavated an hydraulic structure that looks linked with the roman water supply system. The archaeological elements found, provide new information about the water supply system of the roman city of Ebusus.*

La intervención arqueológica

Mediante la redacción de este artículo se presentan los resultados y las primeras valoraciones de la intervención arqueológica de urgencia que se llevó a cabo en el Camí de Cas Ferró. Dicha intervención se realizó en el marco del seguimiento arqueológico del movimiento de tierras derivado de las obras de desdoblamiento del segundo cinturón de ronda de Ibiza o E-20, y se ejecutó a lo largo dos fases diferenciadas.

Durante la primera fase tuvo lugar la excavación de una estructura hidráulica que se detectó como consecuencia de los trabajos de control

arqueológico del proceso de excavación de una zanja de drenaje de aguas pluviales. Se trata de un tramo de zanja de 110 metros de longitud, por 4,8 de ancho y 2 metros de profundidad, para la construcción del canal de drenaje que encauza el torrente de Blanca Dona con la finalidad de evacuar las aguas pluviales de la zona en dirección al mar, bajo la nueva carretera. El canal de drenaje en el que se localizó la estructura discurre en paralelo al Camí de Cas Ferró, a escasos 15 metros de la calle en dirección Oeste. Los primeros restos arqueológicos en ese sector excavado durante la

primera fase se detectaron el 24 de noviembre de 2005. De forma inmediata se iniciaron los trabajos de excavación arqueológica del sector, que se dieron por finalizados el 9 de febrero de 2006.

La segunda fase de la intervención arqueológica desarrollada en Cas Ferró tuvo como objetivo la excavación, consolidación y restauración de un tramo del acueducto romano detectado a 65 metros al Sur de la estructura documentada durante la primera fase. El tramo de acueducto se había visto afectado por el desmonte realizado mediante medios mecánicos para la construcción de la rotonda de Puig d'en Valls y se encontraba en muy mal estado de conservación, con evidente peligro de desmoronamiento como consecuencia de la erosión de las aguas pluviales sobre el estrato de gravas en el que se encuentra excavada la antigua conducción de agua.

Las labores arqueológicas ejecutadas durante la segunda fase se realizaron como consecuencia de la Propuesta de Integración que se presentó el 17 de abril de 2006. La finalidad de esa propuesta era la de restaurar y musealizar la parte afectada del acueducto para así integrarlo en la obra del segundo cinturón de ronda. El plan de integración de la estructura incluyó la excavación de un tramo del acueducto de 14 metros de largo que no se había visto afectado con anterioridad por las obras, para su posterior restauración y conservación *in situ*.

Descripción de los restos hallados

Los elementos de tipo estructural excavados durante la primera fase de la intervención llevada a cabo en Cas Ferró conforman una estancia de planta rectangular con ejes máximos de 4,8 metros de largo por 3,15 metros de ancho. Se trata de un ámbito delimitado por cuatro muros de mampostería que cierran un espacio desnivelado e inclinado hacia el sureste, y que conserva restos de un pavimento realizado mediante un empedrado de cantos rodados y piedras de mediano y pequeño tamaño (UE.11). Tanto los cuatro muros que delimitan la estancia documentada como el nivel de pavimento apoyan directamente sobre un rebaje de cimentación excavado en el sustrato geológico de origen natural, que en este sector está compuesto por un conglomerado muy compacto de gravas y piedras.

Los cuatro muros que conforman la estancia presentan un aparejo de fábrica muy similar, con grandes bloques de piedra caliza sin trabajar y mampuestos de formato variable dispuestos por hiladas de forma bastante heterogénea. Los materiales traban con mortero de barro y se presentan relativamente bien aparejados en los paramentos que dan al interior de la estancia, mientras que se aprecia como la cara externa de los muros se adapta al rebaje de forma irregular excavado en el nivel natural. Son elementos estructurales que presentan un elevado nivel de expolio y arrasamiento, conservando un máximo de tres hiladas de mampuestos a una cota superior de 11,95 metros s.n.m.

El muro UE.2 que cierra el espacio del ámbito en sentido nordeste es el que conserva un mayor alzado, que alcanza un máximo de 0,52 metros y presenta en la cara interna dos sillares de piedra calcárea reutilizados. Destaca el sillar de formato paralelepípedo aparejado en la esquina de la estructura, sobre la cual se adosa la alineación del muro UE.12.

La estancia cerrada por los cuatro muros de mampostería se encuentra situada en la parte superior de un rebaje de grandes dimensiones excavado en el estrato natural de gravas y piedras. La fosa del rebaje presenta forma moderadamente cuadrangular en planta y sección cóncava, trazando una gran cubeta o estanque ubicado inmediatamente al sureste de la habitación anteriormente descrita. La cubeta mide 7,4 metros de largo máximo, por 6,7 de ancho y 0,95 metros de profundidad máxima en el sector central del rebaje, en cuyo fondo se observa la superficie bien tallada y pulimentada en el conglomerado de piedras y gravas.

Todo el sector excavado durante la primera fase de la intervención aparece seccionado en sentido Norte-Sur por una zanja de 0,8 metros de ancho y más de dos metros de profundidad. Se trata de una zanja para la instalación de una tubería de agua colocada con anterioridad a la detección de los restos arqueológicos, que corta en sentido longitudinal todo el yacimiento afectando tanto a la estancia de planta rectangular como a la cubeta excavada en el sustrato geológico.

En el extremo Oeste de la estructura, en la esquina de los muros UE.3 y UE.13, se localizó un canal excavado en el sustrato rocoso y orientado en sentido Oeste-Este. Tras entrar en la estancia,

el canal UE.26 presenta un quiebro de 90 grados variando su orientación en dirección sureste y discurriendo en paralelo a la cara interna del muro UE.13, que es el que delimita el ámbito hacia el suroeste. Una vez dentro de la estancia, el canal se ensancha bruscamente pasando de una anchura de 0,15 a 0,45 metros y atravesando el espacio interno de la habitación para verter debido a su inclinación en la gran cubeta excavada en el subsuelo.

En el punto de entrada a la estructura, el canal conserva una parte de la cubierta de mampuestos de piedra colocados en sentido transversal, mientras que en la parte que transcurre en el interior de la estancia se conservan dos losas de piedra calcárea que funcionan a modo de cubierta y se sostienen sobre lajas de piedra colocadas de canto formando la canalización. Dicha cubierta, se encuentra al mismo nivel que el empedrado que pavimenta la habitación, con lo que posiblemente el canal funcionase completamente tapado por el interior del ámbito, para desembocar a continuación en la cubeta o estanque de sección cóncava.

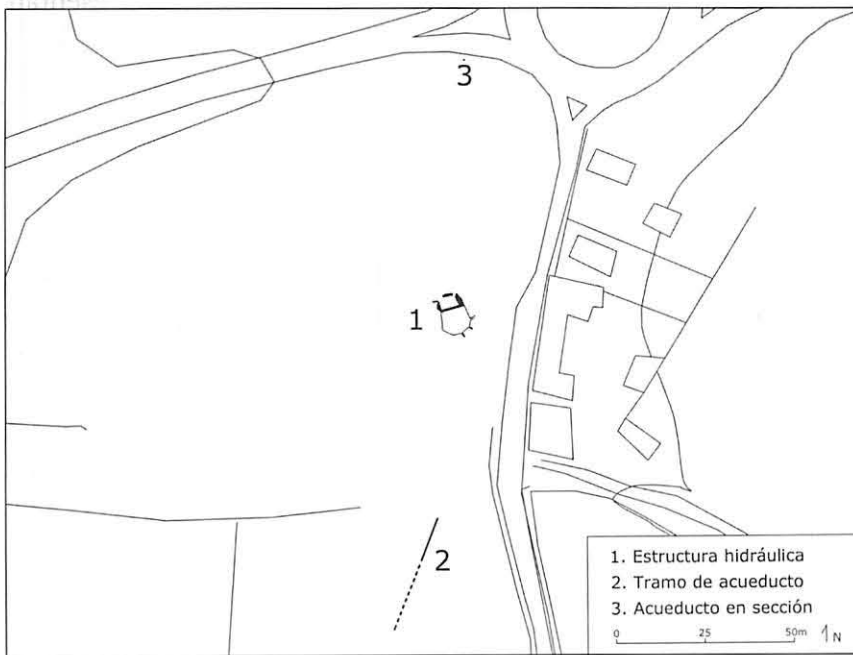

Fig. 1. Plano de ubicación de los elementos documentados en el Camí de Cas Ferró.

Foto 1. Vista general de la estructura hidráulica desde el extremo noroeste.

En el sector Este del estanque que forma el rebaje excavado en el sustrato rocoso, se detectaron tres canalizaciones que salen de la estructura y vierten con una ligera pendiente de Oeste a Este. Son canales que presentan características y dimensiones similares, excavados en el nivel natural y de sección en forma de U, que miden 0,35 metros de ancho por 0,4 de profundidad y se encuentran a la misma cota. El canal UE. 19 es el ubicado más al Sur y mide 1,4 metros de largo, desembocando hacia el sureste en una fosa excavada en la roca, de planta triangular y 0,6 metros de profundidad máxima. Las otras dos canalizaciones que salen de la gran cubeta en sentido nordeste y Este respectivamente, aparecen seccionadas por el rebaje del antiguo camino de San Mateo que delimita hacia el extremo de levante todo el sector excavado durante la primera fase.

La estructura documentada a lo largo de la primera fase de los trabajos realizados en Cas Ferró se hallaba colmatada por un relleno de tierra de color ro-

Foto 2. Detalle de la cara del muro UE. 2 y del empedrado UE. 11.

Foto 3. Canal UE. 26 de entrada de agua a la estructura.

jizo (UE.8) que cubría por completo todo el yacimiento. Tanto la estancia como el gran rebaje de sección cóncava y los canales de entrada y salida excavados en el sustrato rocoso estaban cubiertos por ese mismo depósito. Éste consiste en un nivel de relleno muy homogéneo, de textura arcillosa y baja compactación que alcanzaba una potencia

máxima de prácticamente un metro en el sector central de la cubeta. El relleno UE.8 aparecía cubierto por un depósito de tierra vegetal de color marrón oscuro y 0,4 metros de potencia máxima, que se extendía por todo el área de excavación. Ese primer estrato superficial, en cuya excavación se localizó material cerámico de cronología contem-

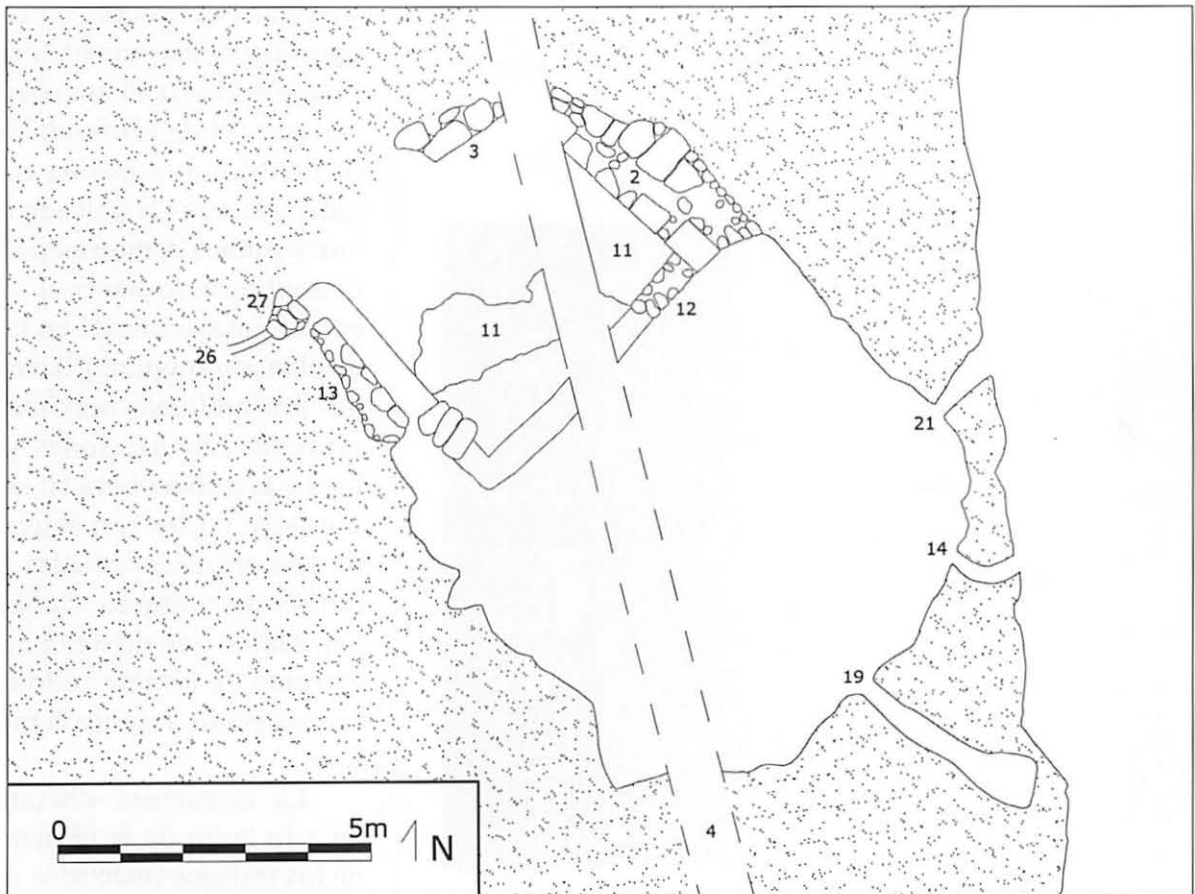

Fig. 2. Planta de la estructura hidráulica excavada durante la primera fase de la intervención.

Foto 4. Detalle del canal UE. 14 excavado en la roca, que vierte hacia el este de la estructura.

poránea, se interpreta como un paquete de tierra de cultivo actual bastante afectada por las remociones derivadas de su uso agrícola.

La excavación del relleno UE.8, que amortizaba completamente los elementos documentados en el sector, proporcionó una elevada densidad de material cerámico, abundantes restos de material constructivo compuesto fundamentalmente por fragmentos de *opus signinum* y fragmentos de ladrillo y *tegulae*, así como abundantes trozos de pavimento y revestimiento de mortero de cal y arena bastante degradado. También se localizaron en ese mismo nivel de relleno 6 monedas cuya datación ofrece un arco cronológico que va desde el siglo IV a.C. hasta el siglo II d.C.

La datación que ofrecen los materiales arqueológicos recuperados durante la excavación del nivel de relleno que colmataba los restos exhumados, permite proponer una cronología de la primera mitad del siglo III d.C. para el abandono del uso funcional de la estructura hidráulica y su posterior expolio y amortización. Las formas cerámicas que fechan la cronología de la deposición del estrato UE.8 que anula la estructura, son principalmente bordes y asas de ánforas ebusitanas del tipo RE-0101 (Figura 3. 1-2).

Morfológicamente se trata de un tipo de ánfora local cuya producción se inicia en las primeras décadas del siglo III d.C., tratándose de una evolución formal del ánfora ebusitana PE-25 de la cual hereda algunas características. También se detectaron en el mismo contexto varios tipos anfóricos coetáneos de importación norteafricana, así como algunas producciones africanas de cocina entre las que llama la atención el borde de aleta exvasada de una gran cazuela de pasta anaranjada (Figura 3. 4).

Otra pieza cerámica de importación detectada en el depósito UE.8 es el borde de

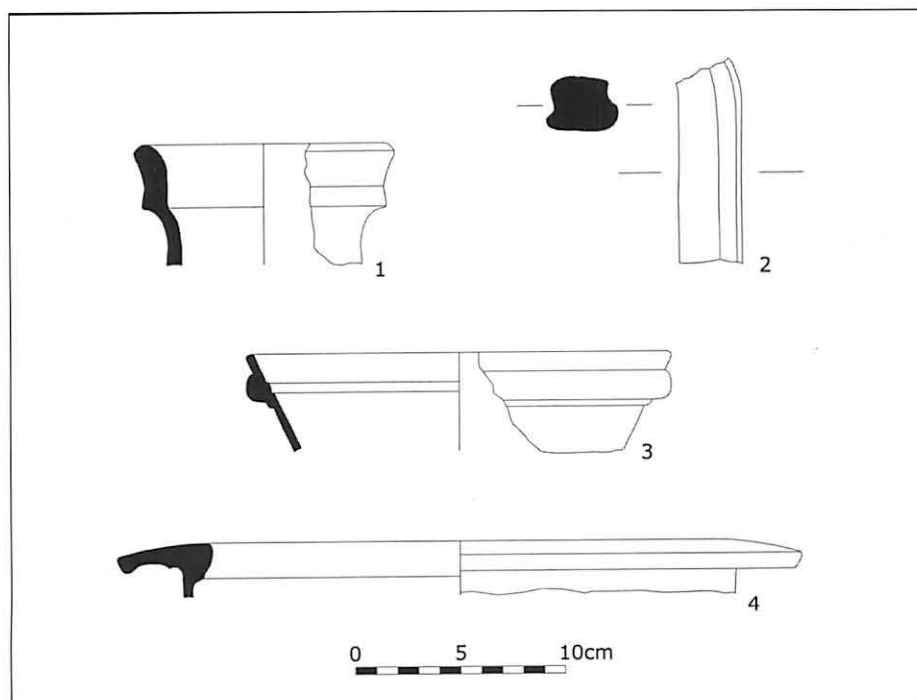

Fig. 3. Material cerámico del nivel de relleno UE. 8.

un cuenco de *terra sigillata* clara de tipo A de la forma Hayes 8b (**Figura 3. 3**), cuya producción se fecha en las últimas décadas del siglo II d.C.

A la hora de poder datar el momento de construcción de los elementos anteriormente descritos, el único nivel de tipo fundacional de todo el yacimiento que proporcionó algo de material cerámico fue el mortero del muro UE.2. La forma más significativa que se encontró en ese contexto resultó el borde de un ánfora ebusitana del tipo PE-18, T-8.1.3.3. Debido a este hecho resulta bastante complicado proponer una fecha para la construcción de la estructura hidráulica, en base al material de tipo arqueológico documentado durante la intervención.

Durante la segunda fase de los trabajos arqueológicos desarrollados en Cas Ferró se excavó

un tramo de 14 metros de longitud del acueducto romano con el objetivo específico de la restauración y conservación de la infraestructura tras la finalización de la excavación arqueológica. La estructura había sido detectada tras la construcción de la nueva rotonda que se encuentra antes del paso soterrado de Puig d'en Valls, bajo la E-20.

El tramo de acueducto documentado en Cas Ferró consiste en una conducción estanca orientada sobre el eje nordeste-suroeste, que vierte hacia el suroeste. Se trata de una infraestructura hidráulica subterránea ya que funciona enterrada en el firme del subsuelo. La conducción de agua se encuentra excavada en un estrato de origen natural con abundantes gravas, observándose en el fondo del rebaje de cimentación de la estructura un primer preparado o cama de guijarros de pequeño

calibre. Sobre ese primer estrato de nivelación se asienta una capa de cimentación de 4 centímetros de potencia realizada en *opus caementicium* de compactación muy alta y tonalidad amarillenta. Cubriendo a esa capa se encuentra el fondo o la base del *specus* de la canalización, que está realizada mediante un revestimiento de *opus signinum* de 5,5 centímetros de grosor con una moldura de media caña a cada lado del canal. El mortero de *opus signinum* que conforma el fondo estanco del canal presenta muy buena factura y está compuesto de una argamasa de cal con algo de arena de grano grueso y abundante cerámica triturada de formato variable. Se trata de un tipo de revestimiento característico del mundo romano, cuya utilización suele asociarse a elementos de funcionalidad hidráulica debido a sus características de impermeabilidad.

La conducción de agua está construida mediante un canal o *specus* de sección rectangular que mide 25 centímetros de anchura interna por 40 centímetros de altura. Las paredes del canal las delimitan dos muros de mampostería de buena factura y 0,25 metros de anchura cada uno, tomados con mortero de cal y arena. En algunos puntos de los 14 metros del tramo de acueducto excavado durante la segunda fase, los muros conservan todo

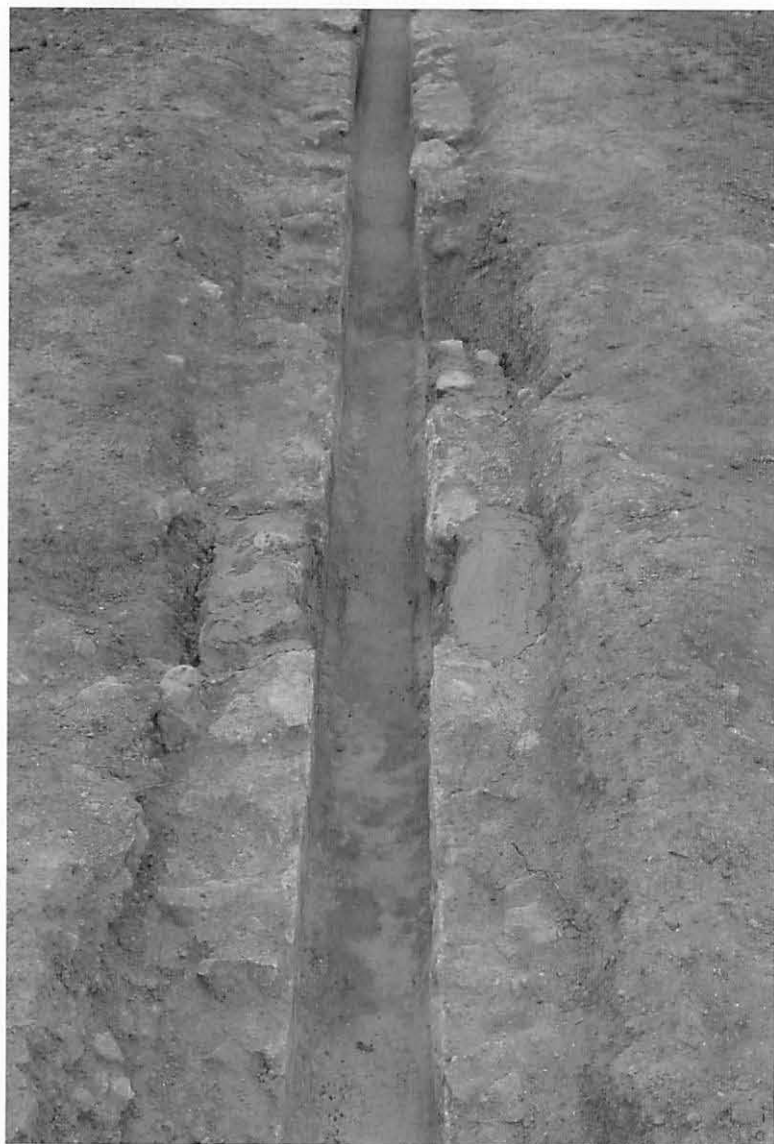

Foto 5. Tramo del acueducto de Cas Ferró desde el extremo nordeste.

su alzado hasta llegar a 0,5 metros, presentando en la parte superior un fino enlucido de cal. Ambos muros laterales se presentan enfoscados en la cara interna por una capa de revestimiento impermeabilizante de un centímetro de grosor, realizado con mortero de cal de color grisáceo y pequeños fragmentos de material cerámico muy troceado. A pesar de que en el tramo del acueducto que discurre junto al Camí de Cas Ferró no se ha conservado ningún elemento que cubra al *specus*, éste probablemente funcionaría tapado a lo largo todo su recorrido mediante losas planas de piedra como las que se conservaban *in situ* en algunos puntos de la misma estructura a su paso por la actual finca de Ses Galamones en Can Misses.

En el interior de las paredes de la canalización se pueden observar varios depósitos superpuestos de caliza que cubren al *specus*, alcanzando un grosor máximo de 1,5 centímetros. Son costras producto de la concreción y deposición de las calizas en suspensión arrastradas por el agua que corrió por el interior de la estructura quedando adheridas al conducto, y que ponen de manifiesto una

ligera reducción del caudal del acueducto debido al contenido calizo del agua transportada. Se trata de un problema bastante común en las conducciones romanas de agua, que en algunos casos conocidos vieron reducido su caudal debido a ese tipo de concreciones hasta quedar en una quinta parte del volumen inicial.

El fondo del canal revestido en *opus signinum* se encontraba cubierto por una capa de limo gris de 5 centímetros de potencia, y colmatado por un nivel de tierra de color marrón oscuro que rellenaba por completo todo el conducto de la estructura. Se trata de un relleno caracterizado por la abundante presencia de cantos rodados de grande y mediano tamaño, y que destaca por la escasez del material cerámico localizado durante la excavación de los 14 metros de la canalización, lo que no permite datar de forma precisa el abandono y colmatación de la estructura. A lo largo de la excavación del interior del canal tan sólo se detectaron 10 fragmentos amorfos de cerámica común de producción local, así como una base de jarrito ebusitano de pasta gris.

Foto 6. Detalle del *specus* del acueducto.

Interpretación del yacimiento

Los restos arqueológico excavados en Cas Ferró se interpretan como un tramo del acueducto romano y una estructura de funcionalidad hidráulica cuya utilización se le asocia directamente. El yacimiento se encuadra e interpreta en el contexto de la captación, aprovisionamiento y distribución de agua potable de la ciudad romana de Ebusus en época alto imperial.

El trazado de la conducción de agua que abastecía a la ciudad se conoce relativamente bien ya que en sus inmediaciones se han detectado varios tramos discontinuos de la misma infraestructura. El acueducto transportaba el agua captada en algún punto del curso de la Sèquia de Llanerana, al nordeste del actual pueblo de San Rafael, en dirección suroeste hacia Ebusus, siguiendo las laderas de las suaves elevaciones del territorio de modo que la pendiente media del canal resultase regular y uniforme. La finalidad que buscaba ese trazado era evitar tanto los tramos llanos en los que el agua se estancase, como las pendientes muy pronunciadas que podrían provocar la erosión del *specus*. Debido a este hecho, a lo largo del recorrido del acueducto no se observa el predominio de una línea recta sino un trazado con bastantes quiebros y cambios de orientación marcados por las curvas de nivel en la topografía del terreno, que van marcando la pendiente deseada que presenta la canalización de agua.

La interpretación que se propone para los elementos exhumados en la intervención del Camí de Cas Ferró se basa en la hipótesis de que la estructura excavada durante la primera fase de la intervención forma parte del acueducto, cuyo trazado la atravesaría, cumpliendo una función relacionada con el flujo del agua transportada. Dicha hipótesis se basa en la evidencia que supone la ubicación de la estructura en medio de los dos tramos documentados del acueducto, que no parecen poder unirse si no es atravesándola; así como en su evidente funcionalidad hidráulica relacionada con el depósito o estanque y con las canalizaciones de entrada y de salida de agua.

El agua entraría en la estructura por el canal de entrada UE.26 excavado en el subsuelo en el extremo Oeste de la estancia, proveniente del tramo de acueducto detectado en sección en el perfil de uno

de los taludes de la E-20, a 68 metros de distancia al Norte de la estructura (Figura 1. 3). Después de pasar por el conducto que discurre por el interior del ámbito, el flujo de agua alcanzaría el depósito formado por el gran estanque de sección cóncava desde el cual rebosaría por los tres canales tallados en el sustrato rocoso y localizados en la vertiente Este del gran rebaje. El tramo de acueducto excavado durante la segunda fase de los trabajos y localizado a 65 metros al Sur se solaparía con uno de esos canales, no obstante esa relación se encuentra físicamente perdida ya que ambos elementos aparecen afectados en todo ese sector por el rebaje del camino viejo de San Mateo.

A la hora de definir la función que desempeñaría el dispositivo o depósito hidráulico que conforma la gran cubeta o estanque en relación con el acueducto, en este artículo se proponen dos posibles interpretaciones para esa cuestión.

La primera de ellas sería la de interpretar la estructura como un depósito de decantación para la limpieza de los residuos de tipo sólido que transportasen las aguas, antes de su llegada a la ciudad. El agua se decantaría de impurezas en forma de residuos sólidos, arena y limos en el estanque excavado en el sustrato rocoso, de forma cóncava en sección y casi un metro de profundidad máxima. El fondo del depósito se encuentra a un nivel inferior que los canales de entrada y de salida del agua, con lo que la estructura podría cumplir de ese modo con el cometido de *piscina limaria* o decantador de sólidos.

La *piscina limaria* es un tipo de construcción que suele localizarse en el trazado de las conducciones romanas de agua, ya sea antes de la llegada del acueducto a su destino o bien a lo largo de su recorrido. Son elementos que pueden presentar tipologías constructivas muy variables y funcionan decantando los limos y residuos en suspensión en el fondo de un receptáculo desde el cual era posible extraerlos de forma periódica.

En el caso de Cas Ferró, el embalse que supone el estanque excavado en la roca permitiría remansar el flujo de la corriente de agua que lo atraviesa, permitiendo de ese modo la decantación y sedimentación de sólidos y la posterior salida de agua limpia hacia la ciudad siguiendo el trazado del acueducto.

La segunda interpretación que se propone para la estructura, sería la de que se trate de un

depósito de distribución de agua, o *castellum divisorium*, con un canal de entrada y tres de salida. Según ese modelo se trataría de un elemento que cumpliría con la función de dividir el flujo de agua del acueducto en tres para así distribuirla en distintas direcciones. El tramo de acueducto que se documentó al Sur de la estructura daría con el canal que sale de ésta en dirección Este y se dirigiría hacia la ciudad, mientras que el canal ubicado más al Norte daría a otra canalización que transportaría el agua hacia el nordeste de la estructura, repartiéndola en dirección a la actual zona de Puig d'en Valls.

Si la estructura hidráulica documentada en el Camí de Cas Ferró cumple con la función de depósito de distribución de agua, su cometido sería el mismo que el del tripartidor del *castellum aquae* de Pompeya, que se encuentra junto a la Puerta del Vesubio en el punto más elevado de la ciudad y funcionaba dividiendo el flujo de agua del acueducto en tres conductos distintos, después de decantarla y filtrarla mediante un sistema de rejas. De esa forma la corriente de agua se dividía en tres canalizaciones que se dirigían hacia los principales ejes de la distribución urbana.

El *castellum divisorium* del acueducto de Nîmes es el ejemplo mejor conservado de ese tipo de estructuras y funciona de forma similar a pesar de tratarse de un elemento diseñado para repartir un volumen de agua considerablemente mayor. Consiste en un estanque de planta circular, de 5,5 metros de diámetro y un metro de profundidad, al cual va a dar el *specus* del acueducto y del cual salen diez canales que reparten el agua a lo largo de la ciudad.

A pesar de que el posible depósito de agua de Cas Ferró dista bastante de la monumentalidad del *castellum divisorium* de Nîmes, podría tratarse de una estructura de construcción más modesta y que no obstante cumpliera con la misma función de separar y repartir el flujo de agua que trae el acueducto.

La funcionalidad de la estancia documentada al nordeste del estanque y por la cual pasa el canal UE.26, se interpreta en ambos casos en relación con la estructura hidráulica y con los trabajos de mantenimiento del acueducto. También podría ponerse en relación con el control de un posible sistema de compuertas o rejas metálicas para la

limpieza del agua, del cual se han documentado las huellas de óxido de hierro en la entrada del estanque y de las tres canalizaciones de salida.

Tanto si se trata de un dispositivo de decantación de residuos sólidos como si su función es la de depósito de distribución de agua, la estructura hidráulica del Camí de Cas Ferró se encuentra ubicada en el recorrido del acueducto, en las cercanías del final del trazado de la conducción de agua. Se halla a 1.500 metros en línea recta y en sentido N-NW del baluarte renacentista del Portal de Sant Pere y por lo tanto en un entorno inmediatamente anterior a la llegada del acueducto a la ciudad.

La datación de la construcción del acueducto de la ciudad romana de Ebusus, se establece probablemente en época flavia en base a una fuente epigráfica de extraordinario valor histórico. Se trata de una inscripción de tipo evergético que menciona la construcción de un acueducto en el *Municipium Flavium Ebusum*. Al referirse a la ciudad de Ebusus con esa denominación, el epígrafe constituye la única evidencia histórica del cambio en el estatus jurídico de la ciudad, que pasa de confederada a municipio, como consecuencia del decreto de Vespasiano del año 74 d.C.

La inscripción está realizada sobre una lápida de mármol blanco y parece ser que fue hallada en Ibiza durante las obras de construcción de las murallas abaluartadas del siglo XVI, tras lo cual fue llevada a Perpiñán donde se perdió tras la Segunda Guerra Mundial.

A continuación se reproduce el texto del epígrafe¹ y su traducción:

L·CORNELIVS·LONGVS·ET
M·CORNELIVS·A VITVS·{F}·ET
L·CORNELIVS·LONGVS·ET
C·CORNELIVS·SERVINVS·ET
M·CORNELIVS·AVITVS·ET
P·CORNELIVS·CORNELIANVS·NEP·{EX·L}
{ET·M·F} A QVAM·IN·MUNICIPIVM·FLAVIVM
EBVSVM·S·P·P

Lucio Cornelio Longo y Marco Cornelio Avito {hijos | hijo}, y Lucio Cornelio Longo y Gayo Cornelio Servino y Marco Cornelio Avito y Publio Cornelio Corneliano, nietos {de Lucio y Marco, hijos | de Lucio e hijos de Marco}, canalizaron el

agua hacia el municipio Flavio Ebusus a sus expensas.

La mención que aparece en la inscripción de seis miembros de la familia Cornelia como los responsables de pagar la construcción del acueducto de Ebusus, se puede entender como un acto de evergetismo de una familia de la aristocracia local que sufraga una obra pública, como es el acueducto, con una evidente finalidad de propaganda política. Los Cornelios se presentaban así como benefactores ante los ciudadanos de Ebusus, a los cuales abastecían de un elemento de elevado valor como es el agua potable de calidad, buscando de esa forma su lealtad.

La cronología de la construcción del acueducto parece bastante explícita en base a la información que ofrece la lápida de la familia Cornelia, fechándose en el último cuarto del siglo I d.C., en época flavia avanzada. Los datos arqueológicos de la intervención de Cas Ferró permiten además proponer una cronología del uso del acueducto del que habla el epígrafe, si se interpreta que la estructura hidráulica o depósito excavado durante la primera fase forma parte del trazado de la conducción de agua.

La deposición del nivel UE.8 que anulaba la estructura colmatándola por completo se sitúa de forma bastante precisa, atendiendo al abundante conjunto material de dicho estrato, a lo largo de la primera mitad del siglo III d.C. Ese dato cronológico coincide con el abandono del uso funcional de la estructura siendo también el que se propone para la amortización del acueducto, estimando que ambos elementos funcionan de forma sincrónica.

Según la información de la intervención arqueológica llevada a cabo en Cas Ferró, el acueducto de Ebusus cumple con la función de abastecer de agua potable a la ciudad desde el último cuarto del siglo I d.C., hasta una fecha que no va más allá de la primera mitad del siglo III d.C., lo que supone aproximadamente unos 150 años.

El siglo III d.C. en el mundo romano consiste en un periodo caracterizado por un contexto

histórico de crisis urbana, degradación del poder político y descomposición del poder estatal. En la isla de Ibiza, a pesar de que las fuentes de tipo arqueológico de este periodo no son muy abundantes, parecen observarse algunos síntomas de crisis del modelo alto imperial basado en la ciudad y su entorno rural, así como una cierta tendencia al abandono de algunos asentamientos rurales.

En definitiva, el momento cronológico en el que se fecha la amortización del conjunto hidráulico del Camí de Cas Ferró coincide con un momento de dificultades e inestabilidad con el cual se puede relacionar el abandono de una infraestructura pública y civil como el acueducto; infraestructura que para su correcto funcionamiento necesariamente debía de contar con una serie de trabajos de mantenimiento promovidos por los poderes públicos.

Consideraciones finales

El abastecimiento de agua potable es un elemento fundamental en cualquier lugar en el que se desarrolle la actividad humana, siendo una condición indispensable para el desarrollo de las distintas culturas a lo largo de la Historia. En la cultura romana el agua ocupa un espacio primordial dentro del sistema político, social, económico y jurídico que se crea en Roma y se exporta por todo el Mediterráneo.

La ingeniería hidráulica experimenta en el mundo romano un espectacular avance y perfeccionamiento en la técnica, dentro de la cual la construcción de acueductos conforma una red que vertebra el territorio con el objetivo fundamental de abastecer de agua de calidad a las ciudades. Estas constituyen el centro de la organización territorial romana y garantizar su suministro de agua es garantizar su desarrollo económico y social, escenificando también la superioridad del modelo romano frente a otros modelos políticos coetáneos. Además de hacer llegar agua para beber a las ciudades, los acueductos cubrían las grandes

1. C.I.L.L. II, 3663; C.I.B. 191; I.L.L.E.R. 2044.

Un momento durante el proceso de consolidación de los restos arqueológicos.

necesidades hídricas que resultaban de una cultura como la romana en la cual su utilización en baños, termas, fuentes públicas, letrinas, agricultura e industria era de enorme importancia.

Los acueductos romanos constituyen obras de ingeniería hidráulica de gran complejidad, que requerían de buenos conocimientos topográficos ya que las distancias de los trazados podían ser considerables y encontrarse en su recorrido con accidentes y dificultades en el terreno que habían de ser sorteadas o atravesadas sin que la pendiente media del canal experimentase variaciones bruscas.

Los antiguos sistemas de suministro y abastecimiento de agua del mundo romano se conocen, además de por la arqueología, gracias a los textos que escribieron al respecto los autores latinos. Tanto Vitrubio como Plinio el Viejo mencionan y recomiendan las técnicas constructivas adecuadas para el trazado y la construcción de acueductos. Sin embargo, el autor clásico que aporta mayor información sobre cualquier cuestión relacionada con los acueductos es Frontino. Éste fue nombrado responsable de las aguas de la ciudad de Roma durante el reinado del emperador Nerva, a finales del siglo I d.C., y desde ese cargo

redactó un informe oficial en el que expone el estado de todos los acueductos de la ciudad. El tratado de Frontino sobre los acueductos de Roma describe detalladamente la historia de cada uno de ellos, sus técnicas de construcción y suministro, la legislación al respecto y la gestión y la calidad del agua así como las necesidades de mantenimiento de las infraestructuras hidráulicas, constituyendo una obra de enorme valor para la investigación sobre el abastecimiento y distribución del agua en el mundo romano.

Cuando se mencionan los acueductos romanos, de forma inmediata acuden a nuestra memoria la visión de las enormes estructuras arcadas de sillares, ladrillos o mampuestos que se encuentran diseminadas por todo el territorio que ocupó el antiguo Imperio Romano. En la actualidad, en los campos de los alrededores de la ciudad de Roma se observan a simple vista abundantes tramos de acueductos aéreos que constituyen los restos materiales de las once conducciones que llegaron a suministrar agua a la antigua ciudad. Igualmente espectaculares son los arcos de los acueductos de Segovia, Mérida, Tarragona o del Pont du Gard cerca de Nîmes. Se trata de obras de ingeniería ciertamente impresionantes y vistosas y que no obstante, cumplían con una finalidad eminentemente práctica como es la superación de desniveles en el terreno sobre el cual discurre el trazado del acueducto.

Los tramos en los que el canal o *specus* de la conducción de agua transcurre por encima de arcos, son tramos que constituyen una mínima parte del recorrido del acueducto desde el lugar de captación del agua hasta su llegada a la ciudad. De esa forma los acueductos anteriormente citados constituyen ejemplos de lo que se conoce como puente acueducto o acueducto aéreo y que no es sino la solución arquitectónica adoptada para

salvar un accidente en el relieve del territorio, generalmente un valle o una hondonada que no era posible rodear, de manera que el *specus* de agua del acueducto no sufriese grandes cambios en la pendiente descendente de la canalización.

Durante la mayor parte de su recorrido los acueductos romanos son simples conducciones de agua que van a nivel del suelo, realizadas mediante canales de obra revestidos con mortero estanco o impermeabilizante, de formato y dimensiones variables en base al volumen del agua transportada que viene marcado por las necesidades de la ciudad a la que se abastece. Suelen funcionar tapados con losas planas de piedra o con bóvedas de obra, para evitar tanto la entrada de suciedad en el agua como para preservarla de la luz solar que supone la proliferación de algas, bacterias y virus y la consecuente contaminación e insalubridad del agua.

El acueducto que suministraba agua dulce a la ciudad romana de Ebusus, y del cual se ha documentado un tramo en la intervención del Camí de Cas Ferró, constituye un típico ejemplo de ese tipo de conducciones hidráulicas del mundo romano. Los datos de la intervención arqueológica han permitido evidenciar el recorrido de la conducción de agua construida a finales del siglo I d.C., así como la documentación de una estructura con la cual el acueducto aparece dotado y que cumple una funcionalidad directamente relacionada con el suministro de agua de la antigua Ebusus.

Trabajos de Conservación y Restauración en el Acueducto de Cas Ferró (Eivissa)

Helena Jiménez Barrero

Los tratamientos de conservación y restauración llevados a cabo en el yacimiento arqueológico de Cas Ferró se limitaron exclusivamente al trazado del canal, afectado de forma dramática por las lluvias y las intervenciones mecánicas acaecidas durante los trabajos de construcción, y con la idea de un futuro proceso de musealización.

El proceso de restauración del canal fue complicado, al encontrarse la estructura partida en dos con una separación de más de dos metros entre ambos sectores. Además a consecuencia del arrastre causado por el agua, parte del sustrato inme-

diatamente inferior había desaparecido, hasta una profundidad de aproximadamente un metro, dejando el canal en un precario estado de conservación que amenazaba con el desplome de la sección más próxima a la carretera. En estas zonas era visible el corte del *specus* con sus diferentes capas y del nivel original del estrato geológico donde este fue tallado. Todas estas zonas fueron debidamente delimitadas y consolidadas, empleando un consolidante líquido inerte, para evitar que las capas de relleno pudieran alterarlas. Los cortes originales se protegieron con una capa de fina argamasa coloreada para delimitar de forma exacta las zonas conservadas. Parte de los restos del canal desprendidos, fueron debidamente recogidos, si bien debido al arrastre al que se habían visto sometidos, fue del todo imposible su recolocación en la nueva estructura.

Para facilitar la conservación del tramo más próximo a la carretera, que se encontraba en un precario estado de equilibrio se valoró la posibilidad de realizar una unión física entre ambos. No se trataba únicamente de hallar una solución estética, sino que atendía a motivos de conservación. Se procedió en primer lugar a colmatar la zona perdida, entre ambos tramos y en los flancos del mismo. El material de relleno empleando para ello fue extraído de una cantera local. Se colocó en primer lugar una base de piedras de gran tamaño, que por un lado otorgaban gran resistencia a la estructura y por otro permitían diferenciar la zona reconstruida del nivel original. A medida que se iba ganando altura se iba aligerando el tamaño del material de relleno, al tiempo que este se iba continuamente presionando para facilitar su colmatación e impedir de este modo que las condiciones ambientales pudieran afectarle. Entre el corte producido durante el arrastre y el extremo más próximo a la carretera se formó un talud, que tenía como objetivo proteger los laterales y la base del canal, recuperando de manera artificial el nivel original de la tierra, a ambos lados del mismo.

Ambos tramos se unieron mediante el trazado de un nuevo canal entre los dos *specus* conservados, excavado directamente sobre el nuevo relleno, manteniendo las medidas originales (40 cm, de altura y 25 cm. de anchura en su base). El suelo y las paredes se realizaron empleando mortero coloreado y cantos rodados de diferentes grosores según

las necesidades, siguiendo el mismo sistema constructivo empleado por los romanos en cuanto a número de capas y grosores, pero empleando áridos de diferentes grosores y tintando el mortero con pigmentos minerales para agudizar la diferenciación a simple vista, tanto en textura como en colorido de todo lo reconstruido. El mortero se realizó de forma tradicional, empleando cal hidráulica y áridos inertes, al que también se incorporaron en proporciones fijas colorantes minerales y biocida para evitar el desarrollo de elementos biológicos sobre el mismo.

De esta forma se pretendía que en caso de lluvias el agua fluyera de forma natural siguiendo la pendiente del canal y no permaneciera estancada en el mismo provocando nuevos daños. Además debido a las especiales características del yacimiento y las dificultades que presentaba para su vallado y conservación se elevaron las partes perdidas de los laterales del canal, hasta los 40 cm de media conservados, siguiendo los mismos pasos de limpieza, consolidación y aislamiento ya descritos con anterioridad, para proteger las zonas más deterioradas y actuar de superficie de sacrificio frente a las alteraciones ambientales y los daños físicos. De esta forma se igualaban las partes más dañadas con las mejor conservadas que se remataban con una fina capa de mortero en la parte superior.

Por lo que respecta a la conservación del canal original conservado, este mostraba en superficie restos de carbonatación, típicos de la circulación y estancamiento de agua, en forma de costras de hasta centímetro y medio de grosor y un aspecto bastante irregular lo que dificultaba el tratamiento de limpieza. Las concrecciones se concentraban en ambos laterales, mientras que la base del canal estaba en bastante buen estado, sin restos compactos, solo presentaba suciedad superficial, limo y restos de tierra. Fue necesario eliminar además los restos de tierra, raíces y demás restos orgánicos acumulados durante el proceso de enterramiento sobre las paredes del specus. Para ello se emplearon cepillos sintéticos para eliminar la tierra y los restos más gruesos, y palitos de bambú y herramientas metálicas para los restos incrustados en las zonas más irregulares. Toda la superficie (incluidos los restos de carbonatación que se consideraron como un elemento intrínseco del uso y evolución en el tiempo del acueducto), se protegió con consolidante inerte. Además toda la zona circundante se trató con biocida para evitar que la vegetación circundante que se había eliminado previamente de forma mecánica volviera a crecer de forma descontrolada.

BIBLIOGRAFÍA

- ADAM, J. P. (1989): *La construcción romana. Materiales y técnicas*. Editorial de los Oficios. León.
- BERNARDELLI, R. (1971): *Il tripatitore d'acqua di Porta Vesubio a Pompei*. Studi urbinati di Storia, Filosofia e Letteratura, 45. Urbino.
- COSTA, B. (1999): *s.v. Crisi del segle III*. Enciclopèdia d'Eivissa i Formentera, 3, C.I.E.F. Eivissa.
- FEIJOO MARTÍNEZ, S. (2005): *Las presas y los acueductos de agua potable. AUGUSTA EMERITA*. Territorios, Espacios, Imágenes y Gentes en Lusitania Romana. Ed. Nogales Barrasate.
- GONZÁLEZ, R. (1990): *El vertedero de la Avenida de España, 3 y el siglo III d.C. en Ebusus*. Trabajos del Museo Arqueológico de Ibiza, 22. Ibiza.
- HOWARD RODGERS, R. (2004): *De aquaeductu urbis Romae, by Sextus Julius Frontinus*. Cambridge University Press.
- JUAN CASTELLÓ, J. (1988): *Epigrafía romana de Ebusus*. Trabajos del Museo Arqueológico de Ibiza, 20. Ibiza.
- MONTELEONE, M. C. (2007): *A review of Ancient Roman water supply exploring techniques of pressure reduction*. Water Science & Technology: Water Supply. Vol. 7, Nº 1. IWA Publishing.
- RAMON, J. (1995): *Las ánforas fenicio-púnicas del Mediterráneo Central y Occidental*. Colección Instrumental, 2. Universidad de Barcelona.
- RAMON, J. (2008): *La cerámica ebusitana en la Antigüedad Tardía*. Cerámicas hispanorromanas. Un estado de la cuestión. Cap. 28. Universidad de Cádiz.

EL TOPÓNIMO *FORMENTERA*: un origen histórico, no-etimológico

B. Escandell Bonet

RESUM: Paraules clau: *Formentera*, *toponimia*, *etimologia*, *història*. Replantejament del problema del nom actual de la petita illa, ja que les objectives dificultats geològiques y edafològiques (margues secundaries, terrenys argilencs, arenisques, etc.) impedeixen l'emblemàtica producció de blat annexa a la etimologia de "frumentum", que s'ha fet clàssica. D'aquí que l'autor busqui una solució històrica, no-etimològica. I la troba, hipotèticament, a rel de la firma del "foedus", o tractat de federació, romà-ebusità històricament testificat per Plini el Vell: Eivissa, per no poder lliurar el blat exigít habitualment per Roma en casos pareguts, degué aconseguir l'acceptació de la petita illa com a "frumentum", única explicació històrica possible de la seva denominació actual

SUMMARY:

Keywords: *Formentera*, *toponymy*, *etymology*, *history*

Rethinking of the issue of the name of the small island. Since the objective geological difficulties (secondary marlstones, clay soil, sandstone, etc..) prevent the iconic production of wheat attached to the classical etymology of "frumentum", the author puts forward a historic, non-etymological solution: hypothetically, at the signing of the Roman "foedus" (or treaty federation, historically testified by Pliny the Elder) Ibiza, unable to fulfil the usual requirement to deliver wheat to Rome, gave the small island as "frumentum" instead, this being the only possible historical explanation of its current name.

Esta es la hora en que las hipótesis explicativas del topónimo Formentera no han alcanzado a establecer definitivamente su origen, su lógica y genuino sentido. Es más, la principal y más arraigada de tales hipótesis (Formentera, isla triguera, del étimo latino "frumentum"/"Frumentaria") es la más lógica y directa de las formuladas, pero también la que ha mantenido por más tiempo más perplejidades sobre su legitimidad.

Dado que el problema radica en hechos del pasado histórico y que, si a él se atiene uno, comienza por comprobar la atribución de engañosas etimologías a la pequeña isla, resulta pertinente volver sobre la cuestión desde su inicio, tratando de encarar, además, los materiales disponibles desde perspectivas históricas, no-etimológicas, que acaso pudieran señalar otros plausibles orígenes, o representar nuevos, ya convincentes, fundamentos.

1. Las falaces etimologías iniciales

La arraigada persistencia de las mencionadas incertidumbres no es ajena, en efecto y por de pronto, a fuerzas del pasado que, bien por causas aleatorias, bien por caprichosas circunstancias —o fueran quizás los Hados, si todavía pueden invocarse como principio eficiente, según ocurría en las tragedias clásicas— parecen haberse complacido en jugar con la pequeña isla mediterránea proporcionándole falaces atribuciones, cuyo impacto conservaba luego largo arraigo.

a) Una *Ophiusa* sin serpientes

En tal sentido, la primera "trampa" etimológica debieron tenderla los focéos —primitivos navegantes griegos— que señalaron su itinerario por el Mediterráneo sembrándolo con el sufijo "—ussa"

(Cromiussa, Melussa, Pythiussa...)— al designar también Formentera como *Ophiussa*¹. Término que sugería la existencia de serpientes, cuando su carencia, por el contrario, constaba y se celebraba partiendo precisamente de que el propio suelo isleño las impedía o ahuyentaba², certeza tan firme y aceptada que originó una floreciente fabricación cerámica local de muy rentable exportación destinada a proteger o extirpar serpientes donde verdaderamente existieran. En cualquier caso, tal designación y supuesto, consignados por Estrabón —la primera fuente transmisora de la designación de Ophiusa a Formentera³— aparecerían prolongados en los textos de Pomponio Mela⁴, Plinio⁵, el geógrafo Tolomeo, la *Ora Marítima* de Avie-

no, Isidoro de Sevilla⁶, en la *Crónica* de P. Marsili (1314)⁷, o en una antigua tradición cartográfica que, desde el s. I a.C. llega al anónimo de Ravenna (siglo VII), en que se sigue identificando *Ophiussa* con Formentera⁸. Presuntas serpientes en la pequeña isla, a la postre, olvidadas por la evidencia empírica de su comprobada carencia.

b) *Una Frumentaria sin trigo.*

Efecto similar —pero con más positivo y perdurable éxito— produciría a la isla la designación latina de *Frumentaria*, que etimológicamente la hacía triguera y así sería largamente aceptado por historiadores y tratadistas: el P. Cayetano de Mallorca⁹, el Archiduque Luis Salvador de Austria¹⁰, el patriarca de la historiografía ibicenca, monseñor Isidoro Macabich¹¹, el *Diccionario* de A. M. Alcover & Francesc de B. Moll¹², etc. Hasta que, como recuerda nuestro especialista isleño Enric Ribes¹³, el gran toponimista Joan Corominas, con su enorme saber y prestigio científico, revolucionó la cuestión al establecer que la designación de “Frumentaria”¹⁴, no se documentaba en autores latinos y, por ello, cabía presuponerla, en cambio, tardía latinización medieval de un término románico¹⁵.

Falaz condición triguera de la pequeña isla hoy reafirmada —y no por sustitución sucesiva de hipótesis, sino de modo científico y abrumador— por la compilación exhaustiva de trabajos geológicos sobre la isla a cargo de A. Abad, J. A. Ferrer & Z.

El Estany des Peix, con una vista de es Vedrà al fondo. Está situado en la vénda de Portossalè. (E. Prats).

1 PLINIO, *Natur. Hist.*, III, 78, “*Graeci Ophiussam dixere...*”

2 PLINIO, *Ibidem*, III, 78: “*Ebusi terra serpentes fugat...*”; a mayor abundamiento, el mismo Plinio escribe “*Baliaris et Ebusitana insula scorpiones necat*” (XXX, 20,2).

3 *Geographicá*, III, 5, 1, ed. de 1787, pág. 234.

4 POMPONIO MELA, *Chorographica*, II, 125-126

5 PLINIO, *Nat. Hist.* III, 76. Vid. la trad. de G. Huerta, 1624, pág. 128, col 2ª, o la edición en A. GARCÍA BELLIDO, *La España del siglo I de nuestra Era*, Espasa, Colec. Austral, 1947, pág. 138.

6 Cfr. la recopilación de citas que al respecto hizo Juan ROMAN CALBET, *Los nombres e importancia arqueológica de las islas Pythiusas*, Barcelona, 1906 (espec. cap. tercero, pp. 146-157) y la obra de su hijo y continuador Carlos ROMAN FERRER, *Antigüedades Ebusitanas*, Barcelona, 1913.

7 Vid. Enric RIBES, *Noms de lloc*, Eivissa, Can Sifre, 1992, pp. 17-18.

8 Cita recogida por E. RIBES, *La supevivencia de la toponimia precatalana d'Eivissa i Formentera i l'Onomasticon Cataloniae*, Universitat de les Illes Balears, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2005, p. 88.

9 Recoge la interpretación en su *Resumpta Histórica, Corographica y Cronológica...* que acompaña la publicación de las *Reales Ordenaciones de la Isla y Real Fuerça de Ivisa que saca a luz su Muy Ilustre Ayuntamiento y dedica al Rey Nuestro Señor don Fernando el Sexto...* Palma, Miguel Cerdá, 1751 (pp. V, X, XXXIII, etc.). En la citada interpretación el capuchino dependía del mallorquín Dameto.

10 Traducción española de *Las Baleares*, tomo II “*Las Pityusas*”, Palma de Mallorca, Est. Tipogr. del Comercio, 1890.

11 *Historia de Ibiza*, Palma de Mallorca, Daedalus, 1966-67, 4 vols.

12 *Diccionari Català-Valencià-Balear*, Palma de Mallorca, Moll, 1930-1962, 10 vols.

13 Enric RIBES, *op. cit.* 2005, p. 90.

14 Forma que tiene un precedente en el *Códice* (circa 1127), según recoge GORDILLO, *Formentera. Historia de una isla*, Valencia, 1981, pp. 150-154.

15 J. COROMINES, *Estudis de toponimia catalana*, Barcelona, 1965-1970, 2 vols.

Gasser¹⁶, relativos al pobre y delgado “humus” isleño, de materiales calcáreos del Secundario, areniscas, margas, calizas, dunas fosilizadas (“*marès*”), etc., confabulado todo ello, de consuno, para dejar objetivamente fuera de toda duda las naturales razones geológicas que impiden una caracterización toponímica de Formentera por producción emblemática de la clásica gramínea.

2. Propuestas etimológicas superadoras de la significación triguera

Resulta comprensible, pues, que dada la universal apelación a la toponimia como esencial fuente explicativa de nombres geográficos, haya sido también la etimología la sugeridora de propuestas alternativas tratando de salvar el embarazoso apuro de hacer involuntariamente la pequeña isla

fecunda en trigo. Alternativas etimológicas cuya concreta enumeración¹⁷ cabe seguir de cerca aquí solo a título de inventario, aunque estructurándola en razón de las respectivas hipótesis y contenidos argüidos.

a) *Consideración etimológica de “Formentella”, añeja designación de Formentera.*

Y en este sentido se comprende que fuera la grafía “Formentella” (una de las denominaciones más antiguas de Formentera, documentada al menos en el siglo XII en que nuestras islas estaban aún en manos musulmanas¹⁸) la notada por filólogos consagrados para su exploración etimológica.

Presidiría en este caso tal exploración el mismísimo don Ramón Menéndez Pidal¹⁹. Considerando el prefijo “Form”, de origen indoeuropeo y, al seguir su rastro, haberse topado con términos derivados, tales como el inglés “warm” y el latino “fermentum”, semejante recorrido permitía deducir un genérico significado de lugares donde existen, o brotan, aguas. En consecuencia, prefijo aplicable también a Formentera (así lo acepta el lingüista ibicenco Enric Ribes)²⁰ a causa, al menos, de los característicos estanques de la isla, que bien pueden funcionar como rasgo emblemático. Conclusión –reducida aquí, claro está, a su mera consignación y sin que quepan valoraciones críticas²¹– que, por lo mismo, deja el camino abierto a otro tipo de enfoques.

Zona de Es Caló de s'Oli, en la vénda de Portossalè, en la que existen restos de ocupación en época romana. (E. Prats).

16 Titulado “Sobre alguns trets geològics de Formentera” (en *Eivissa*, núm. 32, 1998, pp. 40-50) trabajo consistente en un completísimo recorrido por las conclusiones de los tratadistas en la materia (desde el *Bosquejo Geológico de España* –1864– de Botella, hasta nuestros días, a través de los estudios monográficos de Thos Codina, Vidal Molina, Nola, Colom, Escandell Colom, Butzar Cuerda, Solé Sabaris, Brebion, Fornós Pomar, Vicents, Filella, Gasser Ferrer, etc., etc.) describiendo detalladamente la base geológica y las realidades edafológicas de la isla que la dificultan naturalmente para una emblemática producción triguera.

17 Sobre ello, vid., además de Enric Ribes, la enumeración de Vicente FERRER MAYANS & Raquel GUASCH FERRER, “Etimología”, en *Formentera*, Eivissa Consell Insular & Obra Cultural Balear de Formentera, 2006, pp. 13-15; José Luis GORDILLO COURCIÈRES, *op. cit.*, Valencia, 1981, p. 140-142, *passim*.

18 Vid. Enric RIBES, *op. cit.*, pp. 88-92

19 R. MENÉNDEZ PIDAL, *Toponimia prerrománica hispana*, Madrid, Gredos, 1968.

20 Enric RIBES, *op. cit.*, p. 91. Conf. los citados FERRER MAYANS & Raquel GUASCH FERRER, “Etimología”, en *Formentera*, Eivissa Consell Insular & Obra Cultural Balear de Formentera, 2006, en concreto p 14.

21 Al parecer, E. MOREU-REY (*Els nostres noms de lloc*, Palma de Mallorca, Moll, 1982, pp. 63-64) lo pone en duda, y Joan VENY (*Aproximació al dialecte eivissenc*, Mallorca, Moll, 1999, pp. 33-35) no lo acepta (citas en E. Ribes, p. 90).

b) El término “*Promontoria*” como gran alternativa etimológica.

El caso es que, tales esfuerzos alternativos por el esclarecimiento del topónimo en cuestión –que, además, lo salvara directamente de la atribución de triguera– llevó al citado filólogo y sabio toponimista, Joan Coromines, a sugerir como etimología de Formentera el término “*Promontoria* (=isla de “cabos” u otras “eminencias” geofísicas)²². Tal propuesta estaría aquí justificada por los dos característicos “promontorios” –el cabo de La Mola y el Cabo de Barbaria– característicos de la isla y visibles desde lejos por todos los navegantes. Hipótesis en cuya defensa cabía argüir, además, el frecuente y conocido fenómeno del paso fonético de la P a la F²³, y beneficiarse, de paso, del topónimo “Formentor” (en la pequeña península de Pollensa) en la cercana isla de Mallorca²⁴.

c) El propio étimo “*frumentum*” desde acepciones derivadas.

Sin embargo de lo dicho, el peso natural del étimo “*frumentum*” como más directo origen etimológico de Formentera ha sido reverdecido por el lingüista Prof. Joan Veny a fines del siglo XX²⁵, con lo que preserva así la perduración de la clásica tradición etimológica, solo que toma ahora el citado término en alguna de sus normales acepciones derivadas o secundarias. En concreto la de “*frumentarius*”, designación del suministrador de granos, cargo y función, por otro lado, existente en nuestras islas con el nombre de “formenter” documentado a lo largo de siglos²⁶. Hipótesis que, sin hacer la pequeña de nuestras

islas fecunda en trigo, justificaría su designación como eventual y complementaria suministradora de algún cereal a la Ebusus mayor, tampoco particularmente fecunda en trigo.

3. De las hipótesis etimológicas a las exploraciones históricas

Expuestas así las más reputadas propuestas etimológicas –solo a título de inventario, como cumple aquí personalmente al autor, y pendiente el definitivo esclarecimiento del topónimo en cuestión– parece positivo ensayar investigaciones de base histórica, no-etimológica. Exploraciones tan pertinentes como factibles porque incluso pueden basarse en materiales toponímicos ya citados y susceptibles de una renovada averiguación.

a) La grafía “*Formentella*” como deformación árabe de un previo vocablo latino.

Es el caso de la recuperación aquí de la grafía “*Formentella*”. Tratándose, según ya se dijo, de una

Uno de los impresionantes acantilados del promontorio de es Cap de Barbaria. (E. Prats).

22 J. COROMINES, *Onomasticon Cataloniae*, s.v. “Formentera”, Barcelona, Curial, 1989-1997, 8 vols.

23 Según COROMINES el árabe había poseído el fonema /p/, pero lo realizaba como [f] desde una época “contemporània o molt poc posterior a la conquesta d’Espanya per Tàric i Musa” (cita en E. Ribes, 2005, p. 90).

24 Enric RIBES, *op. cit.*, p. 90.

25 J. VENY, *Aproximació al dialecte eivissenc*, Mallorca, Moll, 1999, pp. 33 y ss.

26 Vid. ARCHIVO MUNICIPAL DE IBIZA, *Llibres d’oficials*, “Formenter” (31 libros: 1632-1785).

de las más antiguas designaciones documentadas de Formentera, y recordando, al respecto, que el citado lingüista ibicenco, Enric Ribes, refiriéndose precisamente al topónimo Formentera, preveía “*noves línies d'estudi a partir de les grafies més antigues*”²⁷, la nuestra se trae aquí ahora a colación como hipotética e histórica corrupción verbal de un previo vocablo latino que los árabes habrían recibido en su forma ya románica y habrían trascrito a su manera²⁸.

Hipótesis de partida que ponemos en marcha comenzando por sus dos más claros rasgos históricos: *su vetustez cronológica* y *su homonimia* respecto del topónimo en cuestión. **Su añeja cronología** invita, en efecto, a la reconsideración porque, en cuanto se remonta al menos al siglo XII –recordemos, estando nuestras islas aún en manos musulmanas– permite la sospecha de ser corrupción verbal debida a hablantes islámicos²⁹. Por lo que hace a su **homonimia** –tan estrechamente adyacente al topónimo Formentera– además de reforzar, por ello mismo, la sospecha de deformación, inclina a presuponer un originario vocablo precisamente latino, ya que todas las hipótesis etimológicas de Formentera –según se pudo apreciar al reseñarlas– han partido siempre de un étimo latino. Antigüedad y, a la vez, presunta deformación verbal de vocablo latino, que incluso resultan históricamente reforzadas al advertir que los momentos de su normal circulación, tenían detrás los convulsos tiempos alto-medievales, y éstos venían anteceditos por las invasiones bárbaras –suevos, francos, godos, hunos... en medio de las cuales se disolvió el propio Imperio Romano– circunstancias que propiciaban habituales alteraciones en la transmisión de cualquier legado intelectual.

Planteadas y precisadas así las cosas ¿cómo podemos seguidamente remontarnos en el tiempo buscando revalidar esa hipótesis de deformación

verbal con precedentes empíricos, que nos fueran confirmando, y eventualmente acercándonos, al buscado original vocablo latino?

b) *El rastro evolutivo de las designaciones históricas de Formentera legitima la búsqueda de un originario vocablo latino*

El procedimiento no puede ser otro que seguir el rastro evolutivo de las citadas designaciones históricas de Formentera en fuentes escritas y portulanos antiguos. Y en este sentido, deben ser los propios toponimistas³⁰ –que ya los tienen recorridos– quienes nos proporcionen la accidental serie de variantes nominales que pueden ilustrar y hacer prosperar el planteamiento aquí propuesto.

El punto de arranque de tal rastreo ahora resulta ser Ibn Gubair (fines del siglo XII) que proporciona, en efecto, una primera variante de la propia grafía *Formentella*: llama a nuestra pequeña isla *Furmintira*³¹, nueva, evidente y muy cercana corrupción verbal. La siguiente y retrospectiva apoyatura la proporciona luego un documento de 1188 (convenio entre Génova y el emirato isleño) que deja ilustrada otra variante, *Formentaria*³²,

Vista de la Mola, en Formentera, desde es Caló dels Frares. (E. Prats)

27 RIBES concretaba las variantes “Fermentella i Fermentaria”: *op. cit.*, 2005, pp. 88, 89, 92

28 Aquí es pertinente subrayar lo escrito por E. RIBES: “es fa difícil esbrinar a quina forma romànica anterior responia la transcripció que en feien els àrabs” (*op. cit.* 2005, p. 91).

29 Cfr, para una previa consideración general del problema, S. MARTINEZ- M. de EPALZA, “Sobre la arabización de los nombres de las Islas Baleares...” en *Les Illes Orientals d'Al-Andalus*, Palma, Inst. d'Estudis Baleàrics, 1978, pp. 73-78.

30 Vid. E. RIBES, *op. cit.*, 2005, pp. 88-89; M. ROSELLÓ VERGER, “Topònims pitiusos de les cartes portolanes (1290-1620)”, en *Societat d'Onomàstica. Butlletí interior*, Barcelona, núm. 83, pp. 57-67; J. MASCARÓ PASARIUS, *La toponimia i cartografia antigues de les illes Balears*. Palma, Ll. Muntaner, 2000.

31 Ibn GUBAIR, cita en RIBES, 2005, p. 89

32 GORDILLO, *Ibidem*, 140

y remontando de nuevo cronológicamente llegamos al *Cronicón* de Sebastián de Salamanca (siglos X u XI, pero que, a su vez, se refiere a hechos del siglo IX); en el cual Coromines lee *Fermentella*, y Macabich *Fermentellam* –lectura recogida también por Gordillo³³– designaciones que, en textos árabes, se remontan al parecer a Qazwiní y Al-Makkari³⁴.

Curiosa cadena de variantes que, como se aprecia, viene configurada por designaciones muy cercanas entre sí que parecen confirmar un común origen verbal y legitiman su búsqueda remontando en el tiempo hasta encontrar su cuna. Designaciones todas ellas caracterizadas, además, por los prefijos “Fer-”/ “For-” que, según los lingüistas, en árabe resultan un clásico paso fonético de P a F testificado desde muy antiguo (Coromines afirma es contemporáneo “*o molt poc posterior a la conquesta d’Espanya per Tàric i Mussa*”)³⁵; es decir que el remonte en el tiempo parece habernos traído, por de pronto, al siglo VIII. (Ciertamente, en la llamada *Itación de Vamba*, o división diocesana atribuida a ese Rey del siglo VII, se cita la isla exactamente como *Formentera*, pero cabe prescindir del dato puesto que, como es sabido, la fuente se reputa históricamente falsa).

c) *Interrupción de la cadena toponímica; propuesta resolutive del problema.*

En cualquier caso, si el seguimiento del rastro evolutivo de las denominaciones de la pequeña isla nos ha permitido documentarlas de forma ininterrumpida hasta data tan anterior como el siglo VIII –y poder apreciar que todas ellas recuerdan efectivamente el supuesto y originario étimo latino– acontece que la continuidad de este reboinado de fuentes literarias hay que darlo ahora por

Carretera de acceso al faro de la Mola, uno de los dos promontorios de la isla. (E. Prats)

gravemente interrumpido porque, según J. Coromines, el nombre de Formentera no aparece en autores romanos.

Embarazoso inconveniente que, sin embargo, el propio gran toponimista lo superó por su parte –en ocasión en que precisamente trataba del término *Frumentaria*– al catapultarlo hacia adelante estimándolo así tardía latinización medieval de un vocablo románico, incluso catalán³⁶. Técnica de resoluciones temporales que, en nuestro caso, faltos también de la apoyatura de autores romanos, y en ejercicio de especulación histórica no-etimológica, parece oportuno tomarla prestada con objeto igualmente de catapultar nuestra búsqueda

33 GORDILLO, *op. cit.*, p. 140 y ss.

34 Según recoge E. RIBES, *op. cit.*, 2005, p. 90. Aunque Al-Makkari es autor tardío (murió en 1631), su obra *Kitad Nafh al-atib...* (traducida por Pascual Gayangos en su *The History of the Mohammedian dynasties in Spain*, London, 1840-43, 2 vols), sus datos e informes se remontan considerablemente en el tiempo; conf. ROSELLÓ BORDOY, *Notas para un estudio de Ibiza musulmana*, Ibiza, 1985.

35 Enric RIBES, 2005, p.90.

36 J. COROMINES, *Onomasticon Cataloniae*, cit., s.v. “Formentera”.

da –pero ahora hacia atrás– hasta encontrar el siguiente elemento sugeridor de relaciones históricas de nuestras islas con Roma.

d) *Revisión del término “castellum”, presente en el registro arqueológico de Formentera.*

Y este propósito nos lleva seguidamente a topar con, y revisar, el vocablo latino “*castellum*” que aparece en el registro arqueológico de la propia Formentera. Se trata de la denominación dada a los restos de una construcción situada en el paraje denominado Can Blai (en el centro del istmo central de la pequeña isla), restos emplazados en una cierta eminencia del terreno que, ocupando una superficie de unos 1.600 m²., permite el dominio visual del mar a ambos lados del propio istmo³⁷. Su conocimiento, relativamente reciente, arranca de 1979-1980 a raíz de la investigación emprendida allí por el arqueólogo Jordi H. Fernández³⁸.

La denominación de “*castellum*” respondió, inicialmente a que los citados muros revelaban una morfología cuadrada, con torres en cada uno de sus ángulos, todo lo cual refería a un modelo militar, cuyos paralelos se sitúan precisamente en las fronteras del mundo romano: **en limes danubianos** (*Romania*, Bulgaria), Siria, Palestina Jordania, **en el norte de África** (*Bizacena*, Túnez, Argelia...) y, con un ejemplar, particularmente similar al formenterense, **en la propia Hispania romana**, en el Cortijo de Santillán (*Mollina*, Málaga). Con tales paralelismos arqueológicos, se comprende, en segundo lugar, que tal “*castellum*” inicialmente fuera interpretado en función de una pequeña guarnición militar romana allí asentada. Ahora bien, el hecho de que las mismas excava-

Vista general de uno de los muros que conforman el castellum de Can Blai.
(J.H. Fernández)

ciones establecieran que su construcción no fue nunca rematada, y que testificaran, a la vez, una pequeña comunidad humana en sus alrededores –con un establecimiento agrícola y una cercana necrópolis con fosas excavadas en la roca– llevaría finalmente a establecer que se trataba de una obra privada, para refugio de esa población del entorno, en una coyuntura de inseguridad pasajera. Por último, y puesto que los estudiosos del registro arqueológico formenterense han fechado el citado “*castellum*” en época bajo imperial (finales siglo III–principios del siglo IV d.C.³⁹, aunque el investigador sardo, Raimondo Zucca, lo sitúa en época bizantina⁴⁰), lleva a concluir, con toda probabilidad, que una fortificación de tales características debe ser la “*consequencia de l'evolució de les estructures socials d'aquella època a les Pitiuses i s'enquadraria en el procés de senyorialització dels propietaris rurals, paral·lel a la descomposició del poder estatal*”⁴¹.

En todo caso, la traída a colación del citado *castellum*, retrocediendo cronológicamente, nos ha permitido, en primer lugar, cubrir un espacio investigable más de lo alcanzado con el rastro

37 Vid. un resumen de su descripción en *Formentera*, op. cit. 2006, pp. 122-123.

38 Véase un resumen global de lo excavado por él, y resumido actualmente, debido a Benjamí COSTA RIBAS al que seguimos desde la citada publicación *Formentera*, 2006, pp. 122-123.

39 Así lo hace el arqueólogo excavador del sitio en cuestión Jordi H. FERNÁNDEZ.

40 Citas en la misma publicación *Formentera*, 2006, p. 122.

41 Conclusión formulada por el arqueólogo Benjamí COSTA RIBAS en la citada publicación *Formentera*, 2006, p. 123.

Vista parcial del castellum de can Blai, en Formentera.
Al fondo se puede observar el promontorio de La Mola. (J.H. Fernández)

evolutivo de las designaciones históricas de Formentera; en segundo término, comprobar que sus implicaciones romano-latinas no proporcionaban deducciones útiles a nuestra pesquisa y, por último, que todo ello aconsejaba ya llevar nuestra exploración hasta una cronología en que se encontraran directas e indubitadas relaciones históricas de nuestras islas con Roma. Y en este sentido, como siguiente fuente exploratoria de hechos históricos no-etimológicos, se impone naturalmente aludir al “foedus” firmado entre Roma y el pueblo fenicio-púnico de nuestras islas.

e) Recapitulación y sentido del itinerario etimológico utilizado.

Dicho lo cual, y antes de pasar a esa nueva fase de indagaciones sobre una precisa fuente histórica (las cuales forzosamente requieren bases informativas y analíticas de naturaleza histórica, aplicación de las correlativas técnicas, etc.), parece conveniente recapitular el itinerario intelectual seguido hasta ahora como modo de apreciar la amplitud de lo recorrido y el contrastado campo previamente cubierto. Que ha sido el siguiente:

(I) Haber seguido la tradicional investigación del topónimo *Formentera* mediante la clásica apelación a la etimología como fuente explicativa

de términos geográficos, mencionando las propuestas etimológicas más inmediatas, directas y lógicas de la designación de la pequeña isla, lo que dejó prevaleciente, al respecto, el étimo latino “frumentum”/ “Frumentaria” (que la hacían isla triguera), según de hecho imponía la estrecha homonimia del mismo con la designación actual de la isla.

(II). Semejante base de partida resultaba luego re-frendada en cierto sentido por el hecho de que, en el seguimiento evolutivo de las designaciones documentadas de Formentera

a través de los siglos –y pese a tratarse mayoritariamente de fuentes árabes, en las que resultaba natural la adulteración de cualquier grafía originaria– se obtenía una serie de variantes (Furmintira, Formentaria, Formentella, Formentellam,...) muy semejantes entre sí, todas las cuales, significativamente, conservaban a lo largo del recorrido el recuerdo y la cercana homonimia del supuesto originario étimo latino, aunque sin poder llegar a identificarlo.

(III) No pudo éste identificarse tampoco revisando el vocablo “castellum” que, en cuanto vocablo latino, destacaba en el registro arqueológico de Formentera y semejante conclusión inclinaba ya, por consiguiente, a buscar el cambio de naturaleza de las exploraciones, pasando del seguimiento de grafías designativas de la isla a fuentes con términos directamente históricos que, sin insistir en la producción triguera que la naturaleza geológica y edafológica de la isla excluía como producto emblemático, pudiera constituir cantera de conexiones y sugerencias no etimológicas eventualmente significativas en la resolución del topónimo en cuestión.

(IV). De ahí que, respondiendo a tal necesidad operativa, planteemos ahora ya finalmente el histórico “foedus” romano-ebusitano como fuente que, al haberse redactado en términos latinos, resulte

Una de las torres que conforman el castellum de Can Bali, en Formentera.
(J. H. Fernández)

teóricamente idónea para conjeturar soluciones o nuevas perspectivas históricas, no-etimológicas, que acaso pudieran señalar otros plausibles orígenes, o representar nuevos, ya convincentes, fundamentos del topónimo de la pequeña isla.

4. El “foedus” romano-ebusitano como fuente de esclarecimientos históricos

Y en este sentido, es el histórico, notable y citado pacto de federación el que se convierte, en efecto, y a nuestro objeto, en la más pertinente fuente de exploraciones y presuntos esclarecimientos históricos. Fuente tanto más justificada, además, cuanto que tal pacto de federación **está testificado por historiador precisamente romano** y de gran fiabilidad, como es Cayo Plinio Segundo *el Viejo* (23-79 d. C.), y en cuyo texto, de natural terminología latina claro está, cabe presumir –repetamos– respuestas históricas esclarecedoras, o ya terminantes, sobre el origen del topónimo *Formentera*⁴².

a) *El especial tratamiento técnico exigido por la fuente.*

Ciertamente, el texto de la testificación pliniana es tan escueto que no viene acompañado de información adicional alguna, lo que si, por ello, su consideración como referente útil puede sorprender a muchos, eso mismo patentiza la originalidad e inédita apelación a ella como fuente, cuya precariedad informativa no arredra al propio empeño exploratorio pese a imponerle especiales tratamientos técnicos.

En efecto, el historiador, por lo dicho, resulta obligado a sustituir las realidades implícitas en el pacto de federación –y silenciadas por Plinio– mediante operaciones deductivas que, en cierta medida, comportan conclusiones conjeturales. Circunstancias, sin embargo, no extrañas al método histórico por lo que no merman la cientificidad de las deducciones extraíbles, ya que en tales casos es preceptivo venir respaldadas por la llamada “verificación por las implicaciones”⁴³, o sea, por lo que comporta, lleva en sí, perfecciona o aclara, todo ello avalado, si acaso, por el perfecto encaje entre el conjunto de los demás hechos empíricos componentes del problema.

b) *Caracteres generales del “foedus” romano*

Conviene comenzar por una caracterización general de la fuente indicada, porque la mera constancia histórica de la firma del “foedus” de Roma con Ebusus⁴⁴ permite deducir los elementos primordiales que lo definían (estructura general interna, las cláusulas genéricas estipuladas previstas por el Derecho Público romano, fecha de la

42 PLINIO, es el noble y destacado personaje romano, amigo íntimo de los emperadores Vespasiano y de Tito que, tras servir en Germania, ejerció su cargo de procurador en la Galia Narbonense, África, la Hispania Tarraconense, Bélgica, y, al final, víctima de la famosa erupción del Vesubio. En la parte de su obra *Naturalis Historia*, que trata de Geografía y Etnología (libro III, 5, 76) transmite la firma del “foedus” romano-ebusitano.

43 Conf. la “verificación por las implicaciones” en mi *Teoría del discurso historiográfico. Hacia una práctica científica consciente de su método*, Oviedo, Universidad, 1992, Parte Tercera, pp. 129 y ss., en concreto, p. 180 y ss.

44 NEUMANN, en *RE*, s.v. “Foedus”, VI, 2 (1910), cols. 2818-2827; G. HUMBERT, s.v. “Foedus”, en Ch. DAREMBERG-Edm. SAGLIO (dirs), *Dictionnaire des antiquités Grecques et Romaines*, Graz, 1969 t. II, p. 1196-1214.

concertación...⁴⁵), etc. y desde ellos poder pasar a subsiguientes deducciones históricas.

En este propósito previo de caracterizaciones generales, cabe recordar, aunque el hecho sea bien sabido, que si Roma, la pequeña aldea del Lacio, llegó a ser cabeza del mayor Imperio territorial de la antigüedad clásica, se debió a su espíritu expansivo y a su característica tendencia a formalizar tal expansión desde principios contractuales jurídico-públicos. Por ello, según los especialistas en Derecho Público romano,

“El foedus representa el modo como se entablan las primeras relaciones entre los distintos grupos que llegan al Lacio y posteriormente entre los romanos y las naciones vecinas”⁴⁶.

El más antiguo “foedus” concertado fue el Casianum (493 a.C.), que federaba las ciudades de la Liga Latina, y puesto que a él seguirían todos los demás, acontece lógicamente que sería el propio proceso histórico del poderío de Roma, las estrategias aplicadas en cada concertación, así como la situación previa y la diversa condición de los pueblos con los que la Urbs se concertaba, las circunstancias que hacían variar la naturaleza del pacto, las cláusulas y condiciones estipuladas, produciendo la diversidad de contenidos de los “foedera”. Por ello, juristas e historiadores especializados, subrayan la importancia de no confundir el “foedus” con, por ejemplo, la simple “amicitia”, y los “amici” con los “socii”, o los “federati”, estrictu sensu, que gozaban por lo general de una alianza ofensiva y defensiva⁴⁷.

De ahí, en suma, la inmediata **distinción tipológica de los “foedera” en foedus aequum** –cuando los términos del pacto reconocían esta-

tus equiparables en ambos firmantes⁴⁸, y “foedus iniquum”, resultante de una *deditio*, o rendición, aceptada o impuesta tras una guerra⁴⁹, es decir, estableciendo la sumisión de uno de los contratantes, con las correspondientes desigualdades en derechos y obligaciones⁵⁰. En cualquier caso, la firmeza de lo concertado quedaba asegurada inscribiendo los textos en bronce, generalizada apelación de Roma a semejantes concertaciones jurídico-públicas que puede representarse simbolizada en el hecho de que, en su tiempo, Vespasiano pudiera ordenar el traslado de 3.000 de tales bronce para su custodia en el Capitolio Romano⁵¹.

c) La fecha del “foedus” romano-ebusitano

Por lo que hace a la fecha del pacto, si Plinio no la facilitaba al testificar el propio “foedus” romano-ebusitano, acontece que ninguna otra fuente literaria –Polibio, Estrabón, Diodoro, Mela., etc.– ni los repertorios epigráficos disponibles –CIL, Hübner, Ruggiero, etc.– ofrecen mayor información al respecto. Y sin embargo, primordial dilucidación cronológica –intentada y aventurada desde Campaner, Seguí, el P. Fidel Fita, etc. hasta nuestros días⁵²–, porque la fijación de la data de concertación resulta básica para situar la cronología en la que la utilización del pacto romano-ebusitano como fuente, nos sitúa ahora para la propia exploración emprendida en la persecución histórica del topónimo en cuestión.

Pues bien, en este sentido y como ocurre normalmente en la ciencia histórica cuando se trata de fijar una data en principio ignorada, el procedimiento operativo comienza por tratar de establecer los márgenes extremos en que pudo haberse firmado el hecho en cuestión, es decir, los límites

45 Clásicas obras sobre el Derecho Público romano son T. MOMMSEN, *Staatsr.*, Leipzig, 1887, 3ª ed., III, p. 591 y ss., o su trad. franc. MOMMSEN-MARQUARDT, *Man. des Antiq. Rom.* París, 2ª ed. 1893, t. I, p. 280 y ss.; WALTER, *Gesch. des Röm. Rechts.*, 3ª ed. O las más modernas obras de BONFANTE (Turín, 1946), DULCKEIT (Munich, 1962), ARANGIO-RUIZ (Nápoles, 6ª ed., 1952), o, en fin, la obra de síntesis de A. BURDESE, *Manual de Derecho Público Romano*, trad. española, Barcelona, 1972.

46 Raúl BONO-CORE VARAS, “Los tratados en el mundo romano”, en *Revista de Estudios Histórico-Jurídicos*, Valparaíso, XXV, 2003, p. 23.

47 G. HUMBERT, *op. cit.*, p. 1209 col 1ª.

48 Ejemplos de “foedera aequa” pueden verse en TITO LIVIO, XXXV, 46; XXVIII, 45; XXXIII, 13; XXXIV, 57.

49 LIVIO, *Nat. Hist.*, XXXIV, 37.

50 Ejemplos de “foedera iniqua” en el mismo LIVIO, VIII, 25; IX, 20; XXXV, 46; XXXVIII, 15, o POLYBIO, XXII, 15.

51 SUETONIO, *Vesp.*, 8.

52 Vid., al respecto, la exhaustiva consideración de todas las perspectivas involucradas en la cuestión para situar, valorar y fechar la federación romano-ebusitana en Benjamí COSTA RIBAS en “Eivissa entre els segles II aC. i I dC.”, en *Història de les illes Balears*, Barcelona, Edicions 62, 2004, t. I, pp. 296-326.

Ovejas, higuera y campo en Formentera, como ejemplo de la falta de fertilidad de los suelos de la isla. (E. Prats)

por ello técnicamente denominados “*post quem*” y “*ante quem*”.

Comenzando por el primero de tales hitos, la última fecha en las fuentes como de dominación cartaginesa en nuestras islas es el año 206 a.C. en que, como cuenta Tito Livio⁵³, perdida Cádiz, el almirante Magón se dirige a Ebusos, cuya población cartaginesa le proporciona hombres y abastecimientos⁵⁴: fecha, por tanto, *post quem*, de la que hay que partir porque no constan ya los avatares de la dominación púnica en nuestras islas.

La siguiente data –más amplia y significativa, a nuestro objeto– atestiguada al respecto en las fuentes literarias, es la del año 81 a.C.: cuenta Plutarco⁵⁵ que, derrotado, Sertorio se evadió desde Cartagena a África donde logró organizar una escuadra con la que seguidamente atacó y destrozó la guarnición romana que, en Ebusus, había dejado Annio. Luego en aquella data Ebusus era ya tierra donde los romanos tenían posibilidad de acanto-

nar contingentes: término, pues, “*ante quem*”.

Pero resulta factible incluso acortar tal margen temporal. En primer lugar, considerando el encargo de Roma a Quinto Cecilio Metelo de conquistar las Baleares cumplido en el 123 a.C., por los motivos y con las incidencias que transmite Estrabón⁵⁶. Pues bien, en el relato de esa expedición de Metelo solo se alude a las “Baliarides” (Mallorca y Menorca, por lo que Metelo llevaría el “cognomen ex virtute” de *Baleárico*), sin que, para nada se aluda a Ibiza y Formentera (que, como islas pityusas, cons-

tituían el otro pequeño y propio archipiélago), lo cual indica que en el 123 a.C. Ebusus era ya para Roma tierra pacificada, pudiéndose suscribir plenamente, incluso, la opinión del P. Fidel Fita de que, cuando Metelo reduce la hostilidad de mallorquines y menorquines, los ebusitanos no solo no le fueron hostiles, “sino antes bien, auxiliares y aliados”⁵⁷.

Fecha la del 123 a.C., que aún podría precisarse más si conociéramos la data concreta de emisión de las monedas ibicencas de cobre –con cabeza de Poseidón con tridente en el anverso, y con ancla entre dos delfines y la leyenda “Ebusitan” en el reverso– porque se trata verosímilmente –lo apuntó Hübner⁵⁸– de una emisión conmemorativa de aquel pacto federal con Roma. Solo entonces podría puntualizarse si la firma tuvo lugar después de la segunda guerra púnica (201 a.C.), o de la tercera (146 a. C.), como sugiere dubitativamente el P. Fidel Fita⁵⁹. Data la de 123 a. C. expresamente

53 TITO LIVIO, XXVIII, 37; XXXIII, 23, 30, 34.

54 Para el episodio e historia de Magón, vid. Ettore PAIS, *Storia di Roma durante le guerre puniche* Torino, 1935, 2ª ed., vol. II, p. 431 y ss.

55 PLUTARCO, *Sertorio*, 7

56 ESTRABÓN, III, 5, 1.

57 Fidel FITA, “Antigüedades ebusitanas”, en *BRAH*, LI (1907), cuad. V, pág. 328.

58 HUBNER, en *R.E.*, s.v. “Ebusus”

59 Fidel FITA, *art. cit.*, p. 327.

señalada por nuestro dominico P. Vicent Nicolau en su manuscrito de 1620, hoy perdido, pero utilizado al respecto por el capuchino P. Cayetano de Mallorca⁶⁰ y por José Vargas Ponce⁶¹, sin embargo de lo cual quien, entre nosotros, ha razonado con más precisión sobre la fecha del pacto de federación, desde todas las circunstancias históricas involucradas y desde el conocimiento de primera mano del propio registro arqueológico implicado en los hechos del contexto –Benjamí Costa Ribas– no encuentra razones suficientes que validen la fecha del 123 a.C.⁶², por lo que cree que la auténtica data del pacto se situaría más adelante: “en el període comprès entre el segle II aC. i l'època d'August, a partir del qual el caràcter federat de la ciutat estaria assegurat pel text de Plini”⁶³. En cualquier caso, lo que parece excesivo es que, sin disponer de todas las pertinentes bases informativas, hubiera podido establecerse el año 202 a.C., como segura precisión de la federación romano-ebusitana, según hizo J. Coromines⁶⁴.

d) La respectiva condición de los firmantes y deducciones históricas derivadas.

Junto al hecho histórico del “foedus” como concreta figura jurídico-contractual de la concertación, y del problema de la fecha del pacto, otra de las realidades históricas de necesaria consideración es la de la condición respectiva de los firmantes, Roma y el pueblo púnico-ebusitano de las islas. Porque de ella deben poderse extraer otras capitales deducciones, como la naturaleza jurídica, la estructura, y aún el tipo de cláusulas estipuladas en el pacto federal.

Por lo que hace a **Roma**, afianzada ésta progresivamente desde sus propios orígenes, es sabido que sus guerras del siglo IV a.C. le libraron el dominio de la península italiana, y las púnicas del

s. III cimentaron su hegemonía en el Mediterráneo occidental (victoria de Zama, 201 a.C). Hito, a partir del cual, de hecho, se aceleraría el propio proceso constitutivo del impero romano: hacia el oriente mediterráneo, con la inmediata victoria sobre Macedonia, que era tanto como dominar Grecia; la subsiguiente lucha contra el poder seléucida, le daría el dominio de Anatolia, Siria y Mesopotamia, y su enfrentamiento al poder de los

Zona del Cap de Barbaria (Formentera), el otro gran promontorio de la isla, y muestra de la aridez de sus terrenos. (E. Prats)

lágidas, se lo asentaría en Egipto, Sinaí y Palestina. Casi simultáneamente ampliaba su poder en el Mediterráneo central y occidental: en el norte de la propia península italiana, sometiendo la llamada Galia Cisalpina, colonizando la Cispadana, al sur del Po, y, en Hispania, podía organizar ya las provincias llamadas Citerior y Ulterior, culminando toda esta expansión en la tercera Guerra Púnica con el “delenda est Cartago”, arrasamiento total de su secular y gran rival histórica (146 a. C.).

En relación con la otra entidad firmante, **Ibo-sim/Ebysos** (las islas del Dios Bes⁶⁵, las llamadas por los griegos “verdes islas de pinos” –Pithyusas–⁶⁶, producto de una colonización fenicio-pú-

60 Confiesa haberlo recibido del Ayuntamiento que lo custodia (*op. cit.*, 1751, p. XXIII)

61 J. VARGAS PONCE, *Descripciones de las Islas Pithiusas y Baleares*, Madrid, Viuda e Hijos de Ibarra, MDCCLXXVII, pp. 5 y 19. Vargas Ponce considera el citado, y aún ilocalizado, manuscrito, “antiguo y muy exacto”.

62 Benjamí COSTA RIBAS, “Eivissa entre els segles II aC. i el I dC.” en la citada *Història de les Illes Balears*, Barcelona, Edicions 62, 2004, t. I, pp. 296-326, en concreto, p. 299.

63 *Ibidem*, p. 301.

64 J. COROMINES, “Excavaciones de necrópolis romanas en Ibiza y Formentera”, en *Ampurias* (1943), IV, pp. 153-154.

65 Vid. J. M. SOLÀ SOLÉ, “La plaquette en bronze d'Ibiza”, París, *Semitica*, IV (1951-52), p. 25; del mismo. “Miscelánea Púnica Hispana 1: la etimología fenicio-púnica de Ibiza”, *Sefarad*, XXVI, 2 (1956), p.325-334; B.COSTA & J.H.FERNDEZ. “La isla de Ibiza en época fenicio-púnica” *Esp.Tpo.Forma*, 1997.

66 PLINIO, III, 76

nica arrancada en el 654 a. C., no mucho después, por tanto, de la fundación de la propia Roma)⁶⁷, resultaba ser la boyante colonia cartaginesa⁶⁸, cuyo esplendor urbano subrayó de antiguo Diodoro⁶⁹, y cuya secular personalidad histórica venía complementada por su emplazamiento estratégico en el Mediterráneo occidental, por su puerto de escala, refugio y abastecimiento de la apreciada producción isleña (sal, madera, aceite, frutas –entre ellas Plinio especifica la exportación de “higos secos”⁷⁰–), etc., etc. Islas, en suma, de brillante cultura y firme posesión púnica, cabezas de puente de Cartago en su acción histórica en la Península Ibérica, y su fiel aliada a todo lo largo de las guerras púnicas contra Roma, tras lo cual ésta la latinizará llamándola Ebusus.

Sencilla esquematización de la respectiva posición y condiciones de los firmantes del “foedus”, que permite de inmediato acceder a otras capitales deducciones históricas: la lógica condición de islas “*dediticias*”, o sometidas, que hubo de asumir **Ibosim/Ebysos**, al haberse alineado siempre junto a su metrópoli púnica y haberle guardado estricta fidelidad frente a Roma. En consecuencia, concretas condiciones, pues, que forzosamente hubieron de determinar la naturaleza del pacto concertado como estricto “*foedus iniquum*”.

Lógicas deducciones, incontestablemente firmes, que, a su vez, llevan implícitas nuevas, directas deducciones del problema: permiten adivinar genéricamente la estructura misma del pacto concertado y aún el propio tipo, en tales condiciones, de las cláusulas pactadas.

e) *Sobre la estructura del “foedus” romano-ebusitano y cláusulas estipuladas.*

Vistas las forzosas razones históricas por las que Ibosim/Ebysos hubo de pactar con Roma desde una condición “*dediticia*” (sometida, tanto si lo era por fuerza, como si resultaba de una previa y vo-

Campos de cultivo en la isla de Formentera.
(E. Prats)

luntaria solicitud para asegurarse la supervivencia libre), y que semejante situación implicaba formalizar el pacto en la específica modalidad de “*foedus iniquum*” –muchas veces concertado por Roma a lo largo de su proceso histórico⁷¹– y sin disponer de la literalidad del texto pactado (quizás uno de los citados bronce mandados trasladar por Vespasiano para su custodia en Capitolio Romano), solo cabe conjeturar genéricamente los contenidos: del propio “foedus”: su organización interna, las obligaciones y derechos estipulados por y para ambas partes, las cláusulas que comprendía, los términos designativos de las mismas, etc.

Y como la práctica había decantado modelos generales, ajustados luego a cada caso particular, puede decirse que el pacto romano-ebusitano presentaría una estructura interna con estipulaciones y cláusulas de obligación, imposición de prestaciones para el pueblo federado, las cuales, en términos generales, debían comprender: **(I) exigencias militares**: suministrar tropas, concurrir a la defensa común y acantonar guarniciones romanas; **(II) exigencias económicas**: afrontar indemnizaciones, o un tributo fijo que, en tales casos, era llamado “estipendiaria”; **(III) suministrar bienes de consumo** (cereales, curtidos, etc.)... A cambio, el pueblo federado veía normalmente reconocida: **(A)**

67 A. GARCIA BELLIDO, “La colonización púnica” en *Historia de España* dir. por Mz. Pidal, t I, 2ª parte, pp. 309-492, esp. pp. 424 y ss.

68 GARCIA BELLIDO, *Fenicios y cartagineses en Occidente*, Madrid, 1942.

69 DIODORO: “...dista de las Columnas de Hércules tres días y tres noches; para ir a Libia basta un día con su noche, y solo un día de viaje la separa de Iberia... y tiene una ciudad que se llama Ebysos..., puertos dignos de mención y grandes murallas y muchas casas admirablemente construidas. La habitan extranjeros de todas clases, especialmente fenicios” (V, 16, 2-3).

70 PLINIO XV, 82

71 Pueden verse ejemplos de “*foedera iniqua*” en TITO LIVIO: VIII,25; IX,20, IX, 20; XXXV, 46; XXXVIII, 15; también, POLYBIO, XXII, 15.

su libertad o autonomía de su territorio convertido en “ager publicus”; (B) el derecho a batir moneda; (C) el apoyo romano en caso necesario; (D) gozar circunstancialmente en la propia Roma de alguno de los clásicos derechos (*amicitia, hospitium, jus connubii, jus commercii*,...), etc.

Difícilmente cabe hacer ahora mayores precisiones, al respecto, a pesar de que Plinio testifica también otra ciudad federada en el archipiélago balear, la llamada *civitas Bocchoritana*⁷², en el término mallorquín de Pollensa, en la pequeña península de Formentor. Pero lo conocido de ella no ofrece suplementarios apoyos por ser aún más escaso de detalles y éstos aparecer problemáticos. En efecto, según sus actuales estudiosos⁷³, los perfiles históricos de tal *civitas* resultan sumamente difusos, a causa de las incertidumbres y discrepancias que suscita la propia cita pliniana, hasta el punto de que sus tratadistas se han visto obligados a preguntarse, y tener que matizar, incluso los términos y la propia naturaleza de la realidad testificada⁷⁴. En cambio, la firma del “foedus” romano-ebusitano, respondió, sin duda, a la destacada y secular personalidad histórica de la colonia fenicio-púnica.

5. La resolución histórica del topónimo Formentera: LA ISLA COMO “FRUMENTUM”

Con la precedente explicitación de los teóricos componentes naturales del “foedus” romano-ebusitano tenemos ya en la mano los diversos y esenciales elementos para proceder a la intencional resolución del origen histórico, no-etimológico, del topónimo *Formentera*.

Pues bien, teniéndolos presentes, y puesto que se trata de obviar, a la vez, las contradicciones inherentes a las propuestas toponímicas tradicionales, **nuestra resolución histórica del problema aparece ahora ya perfectamente clara desde**

la conjetura siguiente: dado que lo mas probable fue que Roma, entre las normales exigencias de la firma del “foedus” con Ebusus, incluyera una “cláusula frumentaria” (entrega de trigo, del que siempre estaba necesitada, que le llevaba habitualmente a imponerla en sus concertaciones con los pueblos sometidos) y puesto que, por las consabidas razones naturales, Ebusus no podía satisfacerla, ésta debió verse forzada a soslayar la cuestión proponiendo la **entrega de la pequeña isla como “frumentum”**, permuta, si acaso, asentada por Roma puesto que firmó el pacto de federación.

Conjeturas que, una vez formuladas, se diría que hacen, de nuestra pesquisa histórica y de la propia propuesta conclusiva, **la única hipótesis resolutive posible del topónimo Formentera**, ya que, por una parte, solo ella deshace la “contradicción in términis” de una isla, sin trigo, que **pasaba a poderse llamar justamente Formentera por el “frumentum” que ella misma debió representar** y, en segundo lugar, porque, a su vez, es **la única posibilidad históricamente revalidadora del tradicional planteamiento de los toponimistas** que, por lógica y homonimia formal, derivaron espontáneamente el topónimo actual de Formentera precisamente del étimo latino “frumentum”.

6. La preceptiva “verificación por las implicaciones”

Asentado todo lo cual, el presente trabajo queda de hecho concluido. Ahora bien, puesto que ha tenido que operar instrumentalmente sobre conjeturas y deducciones, no puede cerrarse sin cumplir el requisito técnico exigido por el método histórico de proceder a la llamada “verificación por las implicaciones”. Basada ésta –como ya quedó expuesto– en que toda utilización de una proposición o conjetura hipotética, (en nuestro caso, la propuesta de resolución histórica no-etimológica del topónimo *Formentera*) conlleva empíricas

72 PLINIO, III, 77

73 Como topónimo, unos parten de Bocchoris (d’Ors, etc.), otros de Bocchori (Hubner, etc.), de un sustantivo Bochorus (Gastered, etc.) o un acusativo Bocchorum (Dolç, etc.), o un genitivo plural: “*et foederatum Bocchorum fuit*” (PLINIO, III, 77).

74 Así E. GARCIA RIAZA, “Notas sobre el topónimo de la Civitas Bocchoritana” en *Mayurqa*, 24 (1997-98), pp. 163-167. Se ve obligado a dudar “si el nombre de la ciudad se encuentra realmente en el texto de Plinio, o más bien nos hallamos ante una perfrasis..., una referencia al conjunto de los habitantes, asimilable a un étnico. La frase de Plinio poseería así el sentido siguiente: la isla tiene dos poblaciones de ciudadanos romanos [Palma y Pollentia] y la ciudad de los Bocchores, que en otro tiempo fue federada” (p. 167).

consecuencias formales, proyecta efectos inducidos, son éstos luego los que funcionan de modo natural como comprobantes del propio supuesto conjetural utilizado, si encajan, aclararan o amplían, con datos históricos, el conjunto general del problema.

Pues bien, así ocurre el respecto. Se omite u olvida siempre que Plinio, en su cita capital relativa a la firma del “foedus” romano-ebusitano aludió a una **duplicidad de “ciudades federadas”** al especificar que *“Insulae per ac Maria prima omnium Pityussae a Grecis dicta a frutice Pineo, nunc Ebusus vocatur. Utraque Civitate foederata...”*⁷⁵ (es decir, “las primeras islas de todos estos mares, son las llamadas Pityusas por los griegos, a causa de sus muchos pinos, ahora denominadas Ebusus. **Una y otra con ciudad federada...**”), ¿disponemos nosotros de datos, o efectos inducidos, corroboradores de esa peculiaridad de nuestro “foedus”, textos explícitos de historiadores que abundan naturalmente en este preciso punto? En efecto, las disponibilidades historiográficas no solo se hacen eco de tal duplicidad de ciudades federadas, sino que incluso precisan su concreto emplazamiento y denominación. He aquí, pues, para las respectivas islas, tales datos e implicaciones de la verificación:

a) La “civitas foederata” de la Ebusus mayor.

En relación con las implicaciones del pacto en la Ebusus mayor, la fuente histórica primordial, al respecto, está impensadamente constituida por las *Adiciones a la Relación de Ibiza del Ilmo. Sr D. Manuel de Abad...*⁷⁶, escritas en 1791 por D. Carlos González de Posada, primer Canónigo Magistral de la entonces nueva Catedral ibicenca. En efecto, el canónigo, en sus precisiones de escolias-

ta del prelado, pasa a mencionar una abundancia de restos urbanos y cisternas, y *“los cimientos que hay de grandes edificios”*⁷⁷ –visibles aún entonces en su siglo XVIII– todo ello emplazado *“al pie”* de las actuales murallas renacentistas, entre los baluartes de San Pedro (“Portal Nou”) y San Juan. Datos arqueológicos que, para los especialistas en la materia, pueden fijar así el emplazamiento de *“la ciudad romana de Ebusus”*⁷⁸.

La interpretación y el sentido final de semejante dictamen requieren ciertamente ser precisados por la propia investigación arqueológica actual, porque sin duda la *“civitas foederata ebusitana”* era la Ibosim/Ebysos firmante del pacto. Ahora bien, aunque las concretas precisiones históricas apuntadas y relativas a la isla mayor, solo se tomaran como el lugar ritual y ceremonial de la firma de la relación federal, son implicaciones que, al formar parte de la verificación del “foedus” vendrían a robustecer, a la vez, la condición histórica de la propuesta del topónimo en cuestión

b) La verificación de Formentera como propiedad romana, y de Portu Salé como su “civitas foederata” en la propia isla.

Mas patentes son, al respecto, las disponibles consecuencias históricas del “foedus” en la propia Formentera en relación con la testificada titularidad romana de la isla y, en ella, de una propia civitas foederata de la Urbs. En efecto, la memoria histórica de las implicaciones formenterenses del pacto, fueron recogidas –cuando sus restos materiales todavía eran visibles– por historiadores locales de nuestras islas. Así el dominico ibicenco P. Vicent Nicolau, autor del mencionado manuscrito de 1620 –“antiguo y exacto”⁷⁹– un primer cronicón titulado *Historia de Iviza*, hoy aún ilocaliza-

75 PLINIO, III, 5.

76 REAL ACADEMIA DE LA HISTORIA, *Códice 136*; su texto figura también entre los documentos del *Fondo Abad y Lasierra* (9/5951, fols. 289-293), publicadas luego en el *BRAH*, (LI, cuad. IV, octubre 1907, pp. 307-318).

77 Vid. las citadas *Adiciones...* igualmente reproducidas por Jorge DEMERSON, en *El primer Obispo de Ibiza D. Manuel Abad y Lasierra*, Madrid, FUE, 1980 (doc. 12, pp. 327-333; las copiadas líneas literales en p. 330).

78 Tales indicaciones de González Posada, permiten la interpretación apuntada a uno de los conocedores de primera mano de todo el registro arqueológico de las islas, Benjamí COSTA RIBAS, en *op. cit.*, 2004, pág. 302.

79 José VARGAS PONCE, *op. cit.*, 1787, p. 5.

do, pero ampliamente manejado y seguido, como se ha dicho, por el capuchino P. Cayetano de Mallorca en su propia y citada *Resumpta...* de 1751⁸⁰. Implicaciones conocidas, manejadas e igualmente estampadas, a su vez, por el marino y Académico José Vargas Ponce, cuyo minucioso conocimiento de nuestras islas, tras su estancia oficial en ellas (1783-85), fue volcado en el libro *Descripción de las Islas Pityusas...* (Madrid, 1787). Pues bien, tales autores nos han transmitido las que ahora aparecen, al respecto, como implicaciones explícitas del citado “foedus” en la pequeña de nuestras islas:

En “*Portu Salé (...)* verosímilmente estuvo la ciudad antigua aliada de los romanos”⁸¹ (recorremos que la cita se hace cuando sus restos materiales eran aún formalmente visibles⁸²).

El P. Cayetano de Mallorca especificaba, por su parte, (traduciendo también párrafos literales del citado manuscrito de 1620) :

[Es] “*muy congeturable [sic] que en este sitio estuviera edificada la antigua Ciudad de confederados que hubo en esta Isla, por existir aún ruinas y vestigios de casas y, en el llano, muchas norias y poços (...)*”; lugar propicio –añadía– para “*hazer con facilidad una Población por tener muy a mano los materiales de piedra y madera...*”⁸³

Corroboraciones históricas, en suma, de la citada duplicación pliniana de ciudades federadas en nuestras islas, tanto más explícitas, cuanto –añadamos a mayor abundamiento– sabemos que tal emplazamiento formenterense de “*la ciudad antigua de los romanos*”, tradicional-

mente venía denominada *Portu Salé, Porto-Salé*, etc. (designaciones, por cierto, que los toponimistas derivan no de la sal, sino del árabe *salih* = “bueno”, “conveniente”⁸⁴), situada al N. O de la pequeña isla, junto al llamado “Estany des Peix”.

“*Ensenada –añaden los citados textos históricos– donde, defendidos de todos los vientos, pueden estar muchos barcos grandes y pequeños...y el puesto tiene proporción para cerrarse fácilmente con cadenas y estar con seguridad qualquiera embarcación a todas horas*”⁸⁵.

Constancias históricas refrendadas luego por el hecho secular y empírico de que tal ensenada siguiera utilizándose como puerto de invierno.

Concluamos: con independencia de que la presente aportación histórica sobre el “foedus” romano-ebusitano pueda resultar novedosa, desconocida o generalmente impensada, de ella resultan evidentes precisiones complementarias tanto sobre “*la ciudad antigua de los romanos*” en la Ebusus mayor, como, sobre todo, que el testificado hecho formenterense de una “*antigua Ciudad de confederados que hubo en esta Isla*”, corrobora, a la vez, **la concreta titularidad por la gran Urbs romana de la pequeña Pityusa**⁸⁶: una implicación más, y prácticamente desconocida u olvidada, que “*verifica*”⁸⁷, nuestra hipótesis resolutive del problema del origen histórico no-etimológico del topónimo *Formentera*.

80 P. Cayetano DE MALLORCA, *Resumpta Histórica, Corográfica y Cronológica... prólogo a las Reales Ordenaciones de la Isla y Real Fuerça de Iviza que saca a luz su Muy Ilustre Ayuntamiento y dedica al Rey Nuestro Señor don Fernando el Sexto...* Palma, Miguel Cerdá, 1751.

81 VARGAS PONCE, *op.cit.*, 1787, pp. 5 y 19.

82 P. Cayetano DE MALLORCA, *op. cit.*, 1751, pp. III, VI, VII, X, XXI, XXXVI, basado en el ms. de 1620.

83 *Ibidem*, 1751, p. XXXVII, col 1ª.

84 Vid. E. RIBES, 2005, p. 48

85 P. Cayetano DE MALLORCA, 1751, p. XXXVI, col. 2ª.

86 VARGAS PONCE, *op. cit.* 1787, pp. 5 y 19.

87 El hecho de ver históricamente testificados, en ambas islas, núcleos urbanos directamente derivados del “foedus” romano-ebusitano –implicaciones verificadoras de la bilocación por Roma de *civitates*- es singularidad cuya realidad y sentido sería conveniente **apoyar mediante investigaciones arqueológicas aclaratorias**, dado que sus restos eran visibles aún según el autor del manuscrito de 1620 (“antiguo y exacto”, en opinión de Vargas Ponce, 1787. p. 5).

NOTES BREUS

Una nova inscripció romana d'Eivissa

Jordi H. Fernández Gómez

Jaume Juan Castelló

Ana Mezquida Orti

En el transcurs de les excavacions realitzades l'any 2003 a la necròpolis del Puig des Molins va aparèixer un nou fragment de làpida funerària d'època romana a l'interior d'un hipogeu.

Context arqueològic

Aquest fragment va ser localitzat a la cambra del hipogeu nº 8, situat al sector C de l'àrea d'excavacions del jaciment. La cambra, de planta de tendència rectangular presenta les parets irregu-

lars, trobant-se fins al sostre pràcticament ple de terra de color marró molt humida, amb pedres i nombrosos fragments de ceràmica, vidre, metall, etc. Igualment es varen poder documentar la presència de restes ossis dispersos per tot el recinte, encara que la major concentració es trobaren arraconats al costats de les parets. Sota d'aquest estrat on va aparèixer el fragment de làpida, es va poder documentar un altre estrat arqueològic damunt del sòl, on els materials recuperats estaven més o menys intactes.

Es pot dir que l'interior de l'hipogeu estava remogut, i de fetel cantó que formen la paret sud i l'est, presentava un orifici de saqueig que el comunicava amb la cambra de l'hipogeu núm. 11.

Encara que el material que es va recuperar estava fragmentat i remogut, el seu estudi ens permet assenyalar que aquest hipogeu va estar en ús des del segle V aC., moment al que corresponen la majoria dels materials trobats a l'estrat que estava per damunt del sol. Entre el material recuperat corresponent a aquest primer moment poden destacar una llàntia púnica del tipus II de Savio, altres tres gregues que respectivament corresponen dos al tipus 23C, i una al 21B d'Àgora, un plat amb cassoleta central, un lècitos amb decoració de retícula, dos amulets egipcis, un representant a la gata Bastis i l'altre d'un nan patec, una navalla d'afaitar del tipus 5 de Miguel, una gerra de la forma Eb. 64 fragmentada, i nombrosos fragments de gerrets de la forma Eb. 13 i de plats amb cassoleta central, llànties, àmfores púniques PE 14/T. 8.1.1.1. etc.

La presència al farciment de nombrosos fragments d'ungüentaris de llavi escalonat o ungüentaris de la forma Eb. 80, bols púnics d'imitació, gerres de la forma Eb. 30 a i Eb. 69, així com fragments d'àmfores PE 18/T.8.1.3.3. o de morters púnics, indica que la cambra va continuar en ús al llarg dels segles III-II aC. A aquest moment es poden també adscriure les monedes púniques que es classifiquen al grup XII de M. Campo, datades entre 214-150 aC.

Per últim la presència de fragments d'ungüentaris de vidre tubulars, alguns d'ells pràcticament intactes, i diverses peces de parets fines i fragments de *terra sigillata*, ens permeten assenyalar que l'hipogeu va continuar sent reutilitzat durant l'època imperial, moment al que ha de correspondre la làpida funerària trobada a l'hipogeu.

Finalment hem d'esmentar els fragments corresponents a bols de ceràmica africana de cuina de la forma Hayes 197 (21337/516, 517, 625) i de la forma Hayes 23B (21337/745) que indicarien una continuació al llarg dels segles II-IV dC

Inscripció romana

Inscripció sepulcral. Fragment d'inscripció sepulcral, que no conserva cap rastre de les motlures, correspon probablement a la part inferior dreta de l'àrea d'escriptura. Altura de les lletres: 2,7 cm. El punt és triangular i es conserven lleugeres restes del pautat

Material: Marbre de tonalitat rosada.

Dimensions del fragment: Amplària 9,6 cm; alçada 9,2 cm; fondària 2,2 cm.

Nº MAEF 21337/373

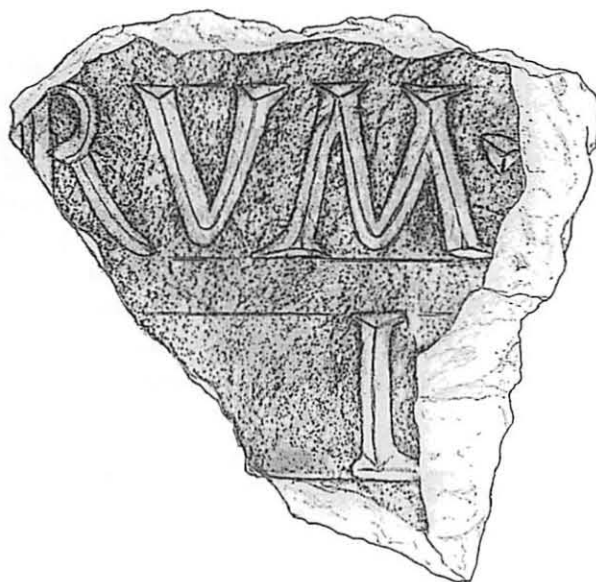
[---]

[+ +]

[---] [anno]rum · [---]

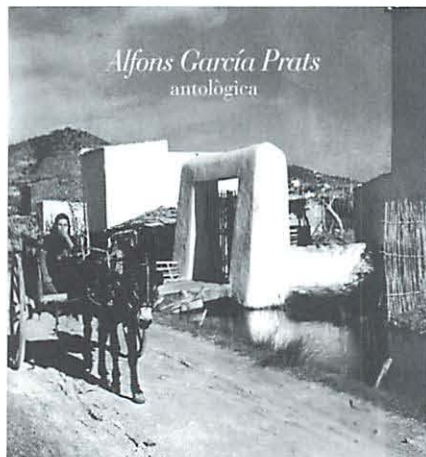
[s(it) · t(ibi) · t(erra) ·] l(euis)

[---] de ... anys, [que la terra et sigui] lleu.

NOVETATS

bibliogràfiques

♦ **GARCÍA PRATS, Alfons:** *Antològica*.

Ajuntament d'Eivissa (Arxiu d'Imatge i So Municipal) i Obra Social "Sa Nostra", Caixa de Balears, Eivissa, 2009. 83 pàgines. Fotografies en blanc i negre.

Es tracta del catàleg de l'exposició que es pogué veure entre els mesos d'agost i setembre a la Sala de Cultura "Sa Nostra" d'Eivissa, organitzada per l'Ajuntament d'Eivissa i aquesta mateixa entitat bancària. Inclou unes seixanta fotografies realitzades entre els anys 40 i 60 del segle passat, i que formen part de la col·lecció de més de 700 fotografies que cedí la filla del fotògraf, Maria del Carmen García Campos, a l'Arxiu d'Imatge i So Municipal d'Eivissa un any enrera. Alfons García Prats fou un gran aficionat a la fotografia, sempre portava la càmera fotogràfica a sobre, i això li permeté immortalitzar escenes d'Eivissa que no només tenen un valor històric documental, sinó un interès artístic. Prova d'això és la presentació algunes d'aquestes imatges a certàmens nacionals de fotografia. Vistes de la ciutat, els seus carrers i el port, escenes de la quotidianitat esdeveniments reli-

giosos, festes o grups de gent com les treballadores i treballadors de l'antiga fàbrica de Can Ventosa, o els distingits Marià Villangómez o Antoni Costa Ramon, són només una mostra de les interessants fotografies que s'hi recullen. La coordinació i els textos del catàleg són de Fanny Tur, comissària també de l'exposició. Segons la ressenya biogràfica que conté, García Prats va néixer a Eivissa el 1920, de pare granadí i mare eivissenca. Va ser un dels fundadors de la Societat Recreativa i Cultural Ebusus. Es casà amb Alicia Campos Martínez, propietària de la perruqueria Alicia, ubicada a la plaça des Parc, on hi instal·là durant un temps el laboratori fotogràfic. Desenvolupà la seua vida professional com administratiu comptable a l'antiga fàbrica de Can Ventosa i, quan aquesta instal·lació quedà inactiva, a l'empresa d'electricitat Rafel Marí. Posteriorment fou un dels socis fundadors d'una empresa de maquinària d'hosteleria. Morí el febrer de 2007. Tant l'exposició com el catàleg han permès difondre el treball fotogràfic d'Alfons García Prats, de manera que ja forma part de la nòmina de fotògrafs, locals o de fora, que reflectiren i perpetuaren tants de moments d'un temps passat.

♦ **WILLI, Jean:** *Corona, un dia de festa. Un relat d'Eivissa*. Editorial Mediterrània Eivissa i Institut d'Estudis Baleàrics, Eivissa, 2009. 171 pàgines amb fotografies en blanc i negre.

Corona, un dia de festa. Un relat d'Eivissa, de Jean Willi, és una obra publicada per Editorial Mediterrània-Eivissa i Institut d'Es-

tudis Baleàrics, dins la col·lecció S'Espardell. És tracta de la traducció al català del títol original en alemany, *Der Tag von Santa Inés. Erzählung aus Ibiza*, un llibre que ja havia comptat amb dues edicions, de 1989 i de 1999. El seu autor, suís de naixement i resident a Corona des de 1974, ens endinsa a través de les seues pàgines, en la societat illenca rural dels anys setanta. A través de personatges, la major part d'ells reals, ens recrea les relacions de convivència entre dues comunitats, la dels eivissencs, gent de camp amb una economia de pura subsistència, i per altra banda, la d'aquells estrangers nord-americans o europeus, que un dia decidiren canviar les seues respectives ciutats per una vida senzilla i ben diferent que els podia oferir la nostra illa.

El dia de la festa de Corona, festivitat de Santa Agnès, és el pretext que utilitza l'autor per introduir-nos en la vida dels dos principals protagonistes, en Joan, coroner, pagès, fadrí, que prové d'una família de set germans, i en Tom, un nord-americà que rebutja i passa del Vietnam, i es pot comprar una casa a Sant Agnès

gràcies a una herència. Units per la rifa d'un indiote, s'estableix un paral·lelisme entre els móns que ambdós representen respectivament. D'altra banda, tot el text es converteix en un interessant document que ens revela fets, vivències i situacions com l'arribada i presència dels estrangers, alguns d'ells interessats en adquirir propietats, el pas de la motocicleta als primers cotxes o la experimentació amb les drogues, en contrast amb la lenta transformació del món rural cap a la modernització, d'aquí que l'admiració i el respecte entre els nouvinguts i els pagesos sigui mutu. El text està farcit de petites històries, anècdotes i succeïts, que li donen un interès afegit, sobre temes tant diversos com la mitologia antiga, la llegenda del dia de la conquesta, el costum de passar el missatge, els ingredients de la salsa de Nadal o les herbes eivissenques, els personatges de la mitologia popular, la festa de Tots Sant i el Dia dels Morts, l'adquisició de l'immoble i obertura de la galeria El Corsario, etc. El retrat de l'època es completa amb un text replet de noms d'aquells personatges coneguts que durant els anys setanta formaven part de la vida social, cultural i artística d'Eivissa, tot i que en alguns casos els noms reals s'han substituït per ficticis. Per tant, el resultat és una narració descriptiva, objectiva i molt respectuosa, feta des de l'ull observador i encuriós de l'autor, testimoni també d'aquell temps. Després de la lectura d'aquest relat, bé es podria fer una visita pels llocs que han estat els escenaris de l'obra. Corona sempre ho mereix.

- CIRER COSTA, Felip: *Joan Castelló Guasch*. INSTITUT D'ESTUDIS BALEARICS (Col·lecció MÀS-

CARES). Palma de Mallorca. 2009. Fotografies en color.

El llibre que l'Institut d'Estudis Balearics ens presentà el passat dijous 5 de març a cura de Felip Cirer, maquetat per Miquel Marí, dissenyat per Josep Marí i corregit per Joan Albert Ribas, és, com es veu, una obra feta per eivissencs i en honor d'un eivissenc al qual podríem qualificar amb justícia com a popularment il·lustre, tot i que oficialment tal vegada el qualificatiu no li correspongui.

I és que ningú com Castelló per endinsar-nos en un món de sensacions amb el mèrit afegit de ser fruit de la feina tenaç feta des de Palma durant molts anys sense la presència física, però sense perdre el contacte amb l'illa que va haver d'abandonar de molt jove, i que va portar al cor fins a la mort. La majoria dels que varem ser al·lots de postguerra recordam clarament aquella entranyable Eivissa, a la qual la lectura del llibre ens transporta com en un pont imaginari capaç de facilitar-nos el pas d'un costat a l'altre d'aquest riu que és el transcurs del temps, connectant amb les històries o rondalles per ell recollides i que tan li agradaven, ofertes al públic en un modest almanac d'edició anual. Alguns, fins i tot, podem esgrimir l'anècdota personal d'haver-lo venut pels carrers de Vila a canvi d'una mi-sèrrima comissió.

Personalment no record haver tengut contacte directe amb Joan

Castelló, tot i que vaig conèixer la seua mare i alguns dels familiars més propers, però sí que record la petita botiga del carrer de sa Xeringa des d'on es distribuïen els exemplars d' *El Pitiuso* arribats puntualment de Palma pocs dies abans de Nadal.

Aquest record em porta a un altre personatge ben diferent del qual algun dia n'hauríem de parlar, també vesí de tan notable carrer que anava des de la botiga den Manuel des Coc fins a la pastisseria den Xiquet Rotes: en "Carlos de ses novel·les", però ho deixarem, de moment.

Amb la lectura d'aquest llibre podem reviure personatges com Llum Ribas (donya Luz), sempre fidel al seu lloc darrera del mostrador de la llibreria del Diario de Ibiza a l'establiment del carrer Bisbe Azara, enfront de l'edifici ocupat per la Guàrdia Civil i lloc on, sota la direcció del seu espòs Nito Verdera Mayans, el nostre protagonista començà de ben jove a aprendre una professió (la d'impressor) que no havia d'abandonar en tota la vida. O el professor Antoni Roig Quetglas, qui s'esforçava amb els alumnes de l'Institut Santa Maria (el de Dalt Vila), en fer-nos llegir i comprendre els textos bàsics de literatura francesa, no sempre amb l'èxit que a ell segurament li hauria agradat, i que a la casa que precisament compartia amb la seua esposa, al carrer en aquell moment anomenat José Antonio, hi treballà Josepa Orvai, la qual havia de ser l'esposa de Castelló Guasch.

I què podríem dir dels germans Josep i Antoni Costa Ramon? El primer, advocat ell, casualment vesí d'escala del professor i, per tant de la futura parella de l'autor d' *El Pitiuso*. El segon, de tant conegut per tots qui s'interessen per la investigació històrica no necessita presentació, basta llegir els seus articles i el resultat de

les investigacions sobre la triple murada de l'Eivissa àrab i medieval. Tampoc la necessita el pare d'ambdós, el metge "Pepet", un dels pocs professionals de la medicina qui exercí durant molts d'anys, intentant amb els minsos remeis d'aquella època alleugerir els sofriments de tants i tants d'eivissencs des del petit despatx de l'edifici de cas Saboner, avui declarat Bé Catalogat, just enfront del seu domicili.

A l'altre costat de l'estret carrer (per això es diu "de sa Xeringa"), enfront de la botigueta familiar, l'establiment d'articles de pescar de ca "na Xica de sa Serra", regit per Antoni Torres, el nebot de qui havia estat alcalde d'Eivissa a l'època republicana, Joan Torres Juan, mort violentament aquella fatídica nit del 13 de setembre de 1936. Ben a prop d'allí, tot i que al carrer d'Antoni Palau, la botiga de ceràmica variada del comerciant Pere Guasch Ferrer, "Periquet Mosson", també conegut per "Periquet de ses Olles", personatge entranyable i sempre sorprenent, futbolista a la seua joventut i soci fidel del Club Nàutic, posseïdor d'un sentit de l'humor molt especial, així com autor d'alguns escrits a la premsa local que algun dia hauríem de rescatar de l'oblit. També ens porta altre cop a l'amic Vicent Torres, "Fontet", professor de primària, a més de regir una botiga a la plaça del Parc, col·laborador de l'almanac, sense dubte traspassat abans d'hora.

I què podríem dir també del professor Manuel Sorà? Qui tants anys va intentar dirigir un institut on les mancances de recursos docents s'havien de suplir amb la vocació sense límits per l'ensenyament i amb uns coneixements sobre la història, la geografia i l'art que sobrepassaven complidament els estrictament necessaris per adoctrinar els estudiants de batxiller. Només l'erudició, l'educació

i la personalitat d'un autèntic cavaller com ell podien portar endavant una tasca com la que tenia, amb la paorosa manca de mitjans que hauria fet desistir el més voluntariós dels actuals professors. Ben segur que posar el seu nom al carrer on va viure molts d'anys (el de "ses Cuines") va ser al seu moment un just i encertat reconeixement per part de l'Ajuntament de Vila a tota una vida dedicada a l'ensenyament.

O de "Xomeu Fornàs", gran amant de la música coral, etern aspirant a capellà, qui es va quedar voluntàriament a la porta de les ordres majors eclesiàstiques sense que mai s'atrevis a passar-la; de notable, retronant i inconfusible veu de baríton i imponent presència pels carrers de Vila, per on passava quan sortia del seu domicili al Convent com si sempre tengués pressa, amb el seu característic caminar a passes llargues. Col·leccionador de molt diverses coses, posseïdor d'una extensa biblioteca els exemplars de la qual ell mateix enquadrava amb infinita parsimònia, sempre vestit amb la sotana fins als peus —eren temps preconciars—, a més d'expert jugador de cartes fins a altes hores de la nit al bar Pereira. O del seu germà Vicent, el "Xacoter de Balàfia", a qui hem d'agrair el recull de centenars d'expressions i cançons de la pagesia, publicades en dialecte eivissenc, no exemptes de certa ingenuïtat, però que ben segur que de no haver estat per ell s'haurien perdut per sempre.

Amb el pretext d'aquests personatges i molts altres com mossèn Antoni Costa, Marià Villangómez, Isidor Macabich, Enric Fajarnés Cardona, que són clau per entendre la societat eivissenca del segle XX, queda patent una concepció i un estil de vida que tot just acabava d'albirar la incipient modernitat sense haver-se pogut

desfer encara del tot de la càrrega dels darrers vestigis del XIX.

Amb l'ajut de Felip Cirer i la lectura del seu llibre sobre Joan Castelló Guasch podríem dir que hem recuperat un folklorista, encara que no l'havíem perdut mai del tot, i hem tornat a viure un temps irremediament perdut, on la vida ciutadana quotidiana, senzilla per necessitat, girava al voltant de totes aquestes inoblidables figures.

- **VVAA: *La Fragilitat en el temps. El vidre a l'antiguitat.* Museu d'Arqueologia de Catalunya. Barcelona. 2009, 121 pàgines amb dibuixos i fotografies en color.**

Catàleg editat amb motiu de l'exposició itinerant *La Fragilitat en el temps. El vidre a l'antiguitat* que va formar part de diverses activitats emmarcades dins el projecte *Glassway, Interreg III-B Mediterrani Occidental* de l'Unió Europea. Des de la Direcció General de Patrimoni Cultural de la Generalitat de Catalunya es va impulsar la participació en aquest projecte del Museu d'Arqueologia de Catalunya atesa la import col·lecció de vidre antic existent en el fons d'aquest museu.

El llibre recull el catàleg de les 161 peces exposades, objectes de tot tipus molt ben conservats, entre els quals s'inclouen un total de deu peces de diversos tipus (tabes, penjolls, amulets, denes de

collar) procedents de la necròpolis del Puig des Molins que es conserven al Museu d'Arqueologia de Catalunya.

El catàleg es completa amb uns estudis dedicats al vidre. El primer treball, firmat per Teresa Carreras Rossell del Museu d'Arqueologia de Catalunya, es dedica a la fabricació i decoració del vidre antic. El text va acompanyat d'il·lustracions molt didàctiques sobre el tema.

En un segon estudi amb el títol *El vidre preromà*, a càrrec de Daniela Ferrari de la Universitat de Bologna, es realitza una breu història sobre el descobriment del vidre, que segons els últims estudis es remunta a la segona meitat del III mil·lenni aC.

El tercer treball està dedicat al vidre del nord-est català. Aurora Martín del Museu d'Arqueologia de Catalunya analitza el comerç i l'ús del vidre des de la prehistòria fins a l'època Ibèrica a l'àrea catalana.

El següent article de Maria Grazia Diani del *Musei e Servizi Culturali* de la regió de Lombardia analitza el vidre en l'època romana, destacant el seu descobriment com una autèntica revolució tecnològica i fent un repàs dels diferents centres d'elaboració i de les formes i funcions del vidre com a contenidors per a la cosmètica i la medecina o com elements d'us ornamental, etc.

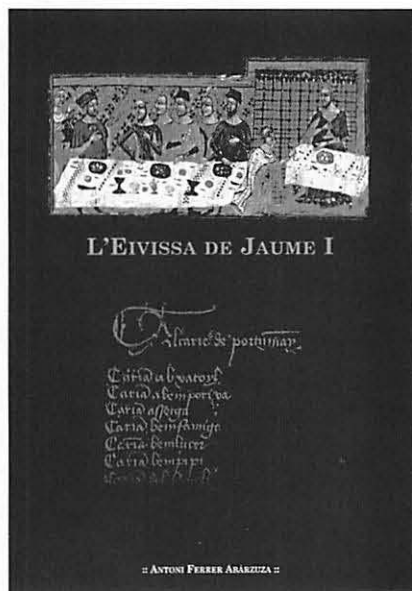
En un cinquè treball Daniela Stiffini, de la Universitat di Pisa, estudia la difusió del vidre a la conca mediterrània entre els segles IV i V dC. analitzant els problemes que hi ha per a l'estudi d'aquests materials per llavors comentar les característiques generals de la seva producció segons un ordre cronològic, evidenciant les novetats deduïdes de les investigacions arqueològiques.

L'últim estudi està dedicat a la conservació i restauració del vidre. En aquest treball, signat per Núria Flos amb la col·laboració d'Anna

Nualart de la Secció Departamental de Conservació - Restauració de la Facultat de Belles Arts de la Universitat de Barcelona, es fa un repàs del procés de manufactura del vidre, de les alteracions que podem trobar tant per causes externes com internes, a més dels tractaments més punters emprats en aquesta facultat per la restauració d'aquests materials.

Per finalitzar el llibre recull un petit glossari de termes relacionats amb el tema i un apartat bibliogràfic

- ♦ **FERRER ABÁRZUZA Antoni: *L'Eivissa de Jaume I. Govern de les Illes Balears, 2008. 109 pàgines amb fotografies en color i blanc i negre.***

Llibre editat pel Consell d'Eivissa coincidint amb de 8è centenari del naixement del rei Jaume I. Aquesta publicació pretén ser un homenatge a la figura del rei i un testimoni del llegat que la conquesta del rei Jaume va deixar i la importància que va tenir per al desenvolupament de l'illa d'Eivissa.

L'autor, al llarg de diversos capítols, narra com va ser la conquesta catalana recalçant el fet que aquesta va ser una de les con-

seqüències de l'expansió feudal de la corona catalanoaragonesa dels territoris veïns i no cristians i que no va ser, per tant, un fenomen aïllat, sinó que va formar part d'una cadena d'esdeveniments que varen permetre aquesta expansió en els segles XII-XIII. Igualment analitza els canvis que va suposar, com no va afectar només a la ciutat i a la seva evolució sinó també al territori rural i a la divisió que es va fer de l'illa en quartons, etc. A més, el llibre es completa amb uns quadres on s'aporten dades bibliogràfiques dels conqueridors, el rei Jaume I, Guillem de Montgrí, Nunó Sanç, Pere de Portugal i en els quals s'analitzen diversos aspectes com són els diferents tipus d'agricultura entre l'estat andalusí i els regnes cristians, els diferents tipus d'exèrcit, com era la població de l'illa quan es va fer la conquesta, etc. També dedica un capítol al règim d'explotacions de les salines i a la importància que varen tenir, coneguda ja pels conqueridors molt abans de la conquesta, per això no és casualitat que es mencionin en el document pel qual el rei autoritza Guillem de Montgrí a conquerir Eivissa i Formentera.

El llibre recull, a més, en un apèndix, final diversos textos d'autors com Isidoro Macabich sobre les salines, Marià Villangómez sobre la conquesta catalana, de Joan Marí Cardona sobre la divisió i repartiment d'Eivissa extramurs i de Bartomeu Escandell sobre la figura de Montgrí relatiu a Jaume I que, com l'autor assenyala, són complementaris al text del llibre.

Es tracta per tant d'un treball molt complet i didàctic, que permet conèixer com era l'illa en el moment de la conquesta i els importants canvis que aquesta va suposar.

- ♦ **VVAA: *Vila i ses feixes*. Editorial GEN 2008, Eivissa, 271**

pàgines, amb fotografies en color i blanc i negre.

Fa uns mesos el Grup d'Estudis de la Naturalesa d'Eivissa (GEN-GOB) ha publicat un llibre: *Vila i ses Feixes. Els camins de l'aigua*, dedicat a dues zones del voltant del port anomenades ses Feixes: la des Prat de Vila, o des Pratet, i la des Prat de ses Monges, aquestes últimes també dites de Talamanca per la proximitat a la platja del mateix nom, editat amb el suport de Sa Nostra i de l'Institut d'Estudis Baleàrics, amb la col·laboració del Consell d'Eivissa i l'Ajuntament. Aquests dos prats han estat objecte d'una atenció especial pels autors, amb el resultat d'un notable treball d'investigació i recollida de dades sobre el que havien estat uns horts immediats a la població, amb un sistema enginyós de regadiu aprofitant les aigües de pluja que avançaven cap al port des de gaire bé tot el Pla de Vila. El text ha estat il·lustrat amb multitud de fotografies, la majoria de les quals procedents dels arxius d'Imatge i So del Consell d'Eivissa, de l'Ajuntament i d'algunes col·leccions particulars.

El llibre, amb una sentida introducció de Jean Serra, ofereix un recorregut per aquestes peculiars zones mentre varen estar en conreu per abastir bona part de la població de Vila dels productes que la gent necessitava, al mateix

temps que els que les treballaven també disposaven de corralets amb animals domèstics per al seu propi consum d'ous, llet i carn. La proximitat a la població els permetia la residència a Vila i el trasllat diari per fer els treballs necessaris, així que hi havia molt pocs habitatges.

El text s'ha enfocat sota el punt de vista històric, per això l'estructura narrativa sembla correcta, però tenint en compte que la part més immediata al port de la zona de Vila, basant-se en els mapes que actualment es disposa, es començà a treballar a darrers del segle XVIII o probablement ja en el XIX i va durar fins fa quaranta o cinquanta anys.

Es pot dir que tot formava un *continuum* al voltant de la badia amb un espai entremig erm, encara que amb diferents fonts d'alimentació d'aigües, de les quals les principals eren la del torrent den Capità, a més de la surgència local des Gorg (avui esgotada pel consum de la ciutat) per a la zona del Prat de Vila i les de sa Llevanera i ca na Ventura per a la de ses Monges.

Però, l'esforç informatiu queda incomplet per la manca d'un seguiment en el temps que arribi fins als nostres dies, perquè així com s'ha clos el llibre sembla que tot va quedar com a suspens des dels anys de la dècada dels cinquanta del segle XX, que és més o menys la data de les últimes il·lustracions.

A causa de la diferent procedència de les fonts d'alimentació d'aigua dolça ja s'entén que en el moment en el qual es va decidir la construcció del primer cinturó de ronda, es va posar també la fita que separà definitivament les dues zones. Aquesta nova via també va tenir l'efecte de contenció de les aigües del torrent den Capità, de manera que va actuar de mur de contenció a causa de l'altura con-

siderable sobre el nivell original de les feixes expropiades.

Cosa semblant ha passat quant a l'entrada superficial d'aigua de mar en períodes de marea alta, per mor de la modernització de l'avinguda de Santa Eulària des Riu i el rebliment de més de 50 m d'amplària per construir la zona portuària annexa per llevant (dàrsena pesquera, travelift, edificis oficials, nàutiques, portuaris, etc).

El resultat d'aquestes actuacions, és a dir la manca d'aigua, a més de raons d'eficàcia comercial, varen provocar l'abandonament de les feixes de Vila, desídia rematada per l'obra de desdoblament de l'E-10 el 1988.

Podríem resumir dient que l'obra s'ocupa extensament d'un passat ja llunyà, i tot just frega un futur que a hores d'ara no està definit, però sorprenentment no esmenta res del que ha passat els darrers cinquanta o seixanta anys, i això que hi ha una gran extensió de feixes que ja s'han construït –arribaven fins al carrer del Diputat Josep Ribas i aquestes si que ja apareixen als mapes del segle XVIII–, seguida d'una altra que ara mateix ha quedat urbana i per tant urbanitzable en un futur immediat.

- **VVAA (2008): *Arquitectura defensiva feniciopúnica. XXII Jornadas de Arqueología Fenicio-Púnica* (Eivissa, 2007). Treballs del Museu ARQUEOLÒGIC d'Eivissa i Fomentera, 61. València 2008. 189 pàg. con fotografies en blanc i negre.**

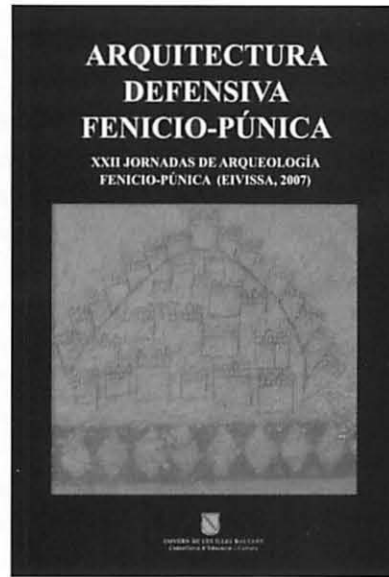
Publicació de les cinc conferències presentades durant les XXII Jornades. En aquesta ocasió el tema a tractar ha estat les fortificacions dins l'àmbit púnic

En un primer treball que porta per títol *Arquitectura defensiva en Fenicia Oriental y en el Norte de*

Israel / Palestina Helena Pastor Borgonón, del Museu Arqueològic de Friburgo (Alemanya), estudia l'estructura defensiva de les antigues ciutats a la costa oriental del Mediterrani. A tal fi analitza les diferents fonts d'informació que ajuden al coneixement, encara molt escàs, de l'arquitectura defensiva a Fenícia. En primer lloc les característiques topogràfiques dels assentaments, que es poden reconèixer en la major part dels casos. Seguidament, els relleus assiris dels segles IX-VII aC., ja que en aquests poden trobar nombroses representacions de les torres, muralles, etc. que protegien les ciutats. Per altra banda, la informació arqueològica que proporcionen jaciments com Tell Kabrí i Hurbat Rosh Zayit al nord de Galilea, ja que les dades procedents d'assentaments del Líban, són molt escasses. Finalment, destaca com a font d'informació important els treballs realitzats a Beirut per la *American University of Beirut* que han permès conèixer part de la ciutat fenícia i d'un important sistema defensiu de l'edat del Bronze modificat posteriorment.

En un segon treball, Fernando Prados Martínez, de la Universitat de Toulouse, analitza l'arquitectura defensiva a Cartago i la seva àrea d'influència amb especial atenció a les tècniques constructives, a l'organització de les defenses passives i a l'organització del territori. Des del punt de vista cronològic centra la seva explicació en un marc que va des de finals del segle V aC fins al segle II aC., període en el qual es conserven els millors exemples d'estudi. L'autor divideix les fortificacions en tres tipus: les fortificacions urbanes, com les de Cartago, Dougga Uzali Sar i Oudhna, les fortificacions de la costa, com són les de jaciment de Kerkoune, Kélibia i els recintes menors del Cap Bon i les torres

de vigia de la costa septentrional i, per últim, les fortificacions de frontera com són les torres, els assentaments en altura i les granges fortificades, fent referència a la *Fossa Phoenicia*, que discorria per la mateixa zona on posteriorment els romans varen establir la frontera romana: *Fossa Regia*.

En el tercer treball, a càrrec del arqueòleg Enrique Díez Cusí, es fa una anàlisi de les fortificacions púniques a les illes de Sardenya i Sicília, dos illes que tenen molt en comú però que presenten unes situacions bèl·liques molt diferents, per la qual cosa el desenvolupament de les seves fortificacions va ser diferent. En primer lloc l'autor analitza el sistema defensiu púnic hereu del fenici però que al llarg del segle V incorporarà l'organització i l'armament grec. Llavors comenta les fortificacions a cada illa: a Sicília trobaren els millors exemples de fortificacions del moment, mentre que a Sardenya, pel fet de ser l'enemic la població indígena, les inversions varen ser menors, fins i tot inexistents abans del segle IV aC.

El penúltim treball, signat per David Montanero Vico, de la Universitat de Barcelona, està dedicat als sistemes defensius d'origen feniciopúnic del sud-est peninsular. En aquest treball l'autor presenta

un estat actual de la investigació sobre els sistemes defensius fenicio-púnics al sud-est peninsular, principalment de les províncies d'Alacant, Múrcia, Almeria i Màlaga, àrees on les troballes són més nombroses, fins i tot una dotzena d'estructures de tradició feniciopúnica. L'autor, en primer lloc, estableix unes premisses bàsiques per al seu estudi sobre la funció, el simbolisme i la terminologia de les fortificacions al món antic. L'anàlisi de les estructures permeten establir una evolució en tres fases. Una arcaica que va des de mitjan segle VIII aC, moment dels primers assentaments colonials a la península fins a finals del segle VII aC o inicis del VI aC. Una segona fase púnica des del segle VI aC. fins al III aC., moment de predomini i hegemonia de Cartago. Un tercer moment o període Barquida, de finals del segle III aC, des de l'arribada d'Amílcar fins a l'expulsió dels cartaginesos per l'exercit romà a l'any 205 aC. Dins cada període s'analitza aspectes com la situació geogràfica, les tècniques constructives i els diferents tipus de defensa.

Finalment Juan Blànquez Pérez, de la Universidad Autónoma de Madrid, analitza l'arquitectura defensiva del sud-est peninsular. L'autor centra el seu estudi de les fortificacions com a indicadors dels canvis de mentalitat per part de la població indígena, és a dir, com a reflex dels nous models d'interacció entre els colons i les indígenes i com elements característiques d'un nou paisatge cultural, i expressió material d'un canvi de mentalitat i d'implantació de nous models econòmics. Per això, segons l'autor, és necessari partir d'unes valoracions prèvies com són qüestions paleotopogràfiques i paleoambientals, a més d'una sistematització de les tècniques constructives com a millor punt de partida per abordar

una lectura ideològica de l'arquitectura defensiva orientant peninsular. Per això fa l'anàlisi de diversos jaciments de la costa portuguesa, i d'Andalusia.

- **FERNÁNDEZ GOMÉZ, Jordi H., LÓPEZ GRANDE, Mª José, MEZQUIDA ORTI, Ana y VELÁZQUEZ, Francisca:** *Amuletos púnicos de hueso hallados en Ibiza. Treballs del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera, núm. 62. Conselleria d'Educació i Cultura del Govern de les illes Balears. València, 2009. 296 pàgines amb fotografies en blanc i negre i tipologia en color.*

Aquest treball es l'estudi i catalogació d'un conjunt de 450 amulets d'os, provinents de l'illa d'Eivissa, dispers a diferents Museus i col·leccions privades del estat espanyol. Una bona part dels amulets estan a Museus públics, trobant-se distribuïts de la manera següent: al Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera hi ha un total de 209 exemplars, provinents dels diferents jaciments de l'illa d'Eivissa; el Arqueològic Nacional de Madrid conserva un total

de 108 exemplars de la necròpolis del Puig des Molins, pertanyents a l'antiga col·lecció Vives y Escudero; el Museu d'Arqueologia de Catalunya a Barcelona conserven un total de 59 peces, en la seva major part adquirides a José Costa Ferrer "Picarol", encara que alguns d'ells procedeixen de l'antiga col·lecció de Romualdo Bosch i Cantaríneu, que en la seva major part són també del Puig des Molins; al Museu del Cau Ferrat (Sitges, Barcelona) hi ha 36 amulets igualment del puig des Molins, reunits pel pintor Santiago Rusiñol; el Museu de Prehistòria de València conserva 14 exemplars adquirits a la família d'en Arturo Pérez-Cabrero i Tur; el Museu Arts Decoratives de Barcelona, conserva 13 peces ingressades per donació del Senyor Emili Cabot Rovira. També a la col·lecció de la Societat Arqueològica Lul·liana es conserva un petit lot d'amulets per donació del Senyor Antonio Mulet Gomila, al igual que a diverses col·leccions privades en las que es conserven uns quants amulets.

Es tracta d'objectes d'un alt valor simbòlic i apotropaic pensats per a ser portades penjades al coll i que reflecteixen les idees i conceptes religiosos en els quals varen tenir cabuda creences, tradicions, la superstició i la màgia. Encara que tots el materials estudiats procedeixen d'enterraments, el seu desgast evidencia un ús previ a la mort.

A l'estudi no s'han pogut establir la correspondència de certs tipus iconogràfics amb determinats segments de població, ja es tracti de sexe o edat, encara que si és perceptible la freqüència de l'ús d'amulets dels tipus més usuals a les sepultures infantils. Per a alguns d'ells, donat el seu caràcter universal i la prolongació del seu ús en el temps, es pot especular sobre la seva finalitat: Espantador

dels mals esperits, fertilitat, vigor sexual, etc.

S'estableix una tipologia amb disset tipus diferents per a la seva classificació: Tipus 1. Cipo; Tipus 2. Gla; Tipus 3. Extremitat superior; Tipus 4. Genitals masculins; Tipus 5 . Animals; Tipus 6. Tanit; Tipus 7. Pintes; Tipus 8. Amforiscs; Tipus 9. Ara; Tipus 10. Plaques amb remat; Tipus 11. Parts d'animals; Tipus 12. Tabletes; Tipus 13. Màscars; Tipus 14. Antropomorfs; Tipus 15. Clau; Tipus 16. Serra; Tipus 17. Indefinits.

Aquesta catalogació obre una nova línia d'investigació d'uns materials molt poc valorats en la literatura científica, i que ocupen un lloc, sens dubte important, en el conjunt de la cultura material de l'àmbit fenici-púnic.

A tenor de les dades publicades fins a l'actualitat, Eivissa es consolida com el principal centre de troballes d'aquest tipus d'amulets púnics, la qual cosa permet als autors plantejar que illa va poder ser uns dels centres de manufactura d'aquests objectes i possiblement un important centre de producció d'amulets d'os en època púnica.

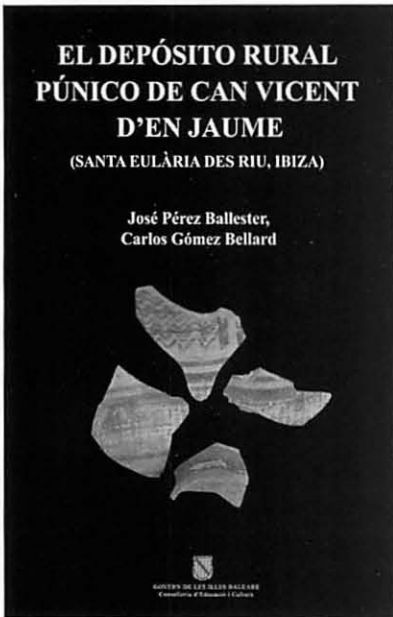
La línia d'investigació es troba oberta ja que falten estudis i publicacions d'aquests tipus d'objectes procedents d'altres centres del món púnic de la Mediterrània central com Sardenya i Cartago. Per aquest motiu cal tenir cautela en les interpretacions i conclusions obtingudes fins que es dugui a terme l'estudi i publicació dels amulets púnics procedents d'altres àrees mediterrànies.

S'ha d'assenyalar que aquest conjunt de materials per la seva important xifra, és una mostra prou significativa d'aquest tipus d'objectes apotropaics, no sols quantitativament si no també per la seva varietat tipològica i ampla distribució cronològica ja que compren des del segle IV al II aC.

Al mateix temps ofereix la recuperació d'un patrimoni arqueològic, en ocasions oblidat en els fons dels museus i col·leccions que amb aquesta publicació, estudi i ordinació tipològica resten a disposició de futur estudis.

- **PÉREZ BALLESTER, José; GÓMEZ BELLARD, Carlos:** *El depósito rural púnico de Can Vicent d'en Jaume.* Treballs del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera, 63. València 2009. 174 pàg. amb dibuixos i fotografies en blanc i negre.

Aquest llibre recull l'estudi dels materials recuperats del dipòsit rural púnic de Can Vicent d'en Jaume. El jaciment va ser descobert l'any 1982 de forma casual durant les obres realitzades pel Ministeri d'Obres en l'ampliació de la carretera de Santa Eulària cap a Sant Carles.

Després d'una breu introducció en la qual s'explica les circumstàncies de la trobada d'aquest dipòsit, els autors realitzen una revisió dels diferents treballs publicats fins a la data sobre les ceràmiques engalbades eivissenques i de les característiques tècniques d'aquest

tipus de material. Seguidament fan l'anàlisi tipològic, utilitzant la proposta tipològica de Guerrero i matisant alguns grups funcionals, encara que són conscients que es fa necessari realitzar una tipologia completa i actualitzada d'aquestes peces.

Un cop fet l'anàlisi de les ceràmiques engalbades, dediquen també diferents apartats a altres tipus de materials apareguts en aquest dipòsit com és la ceràmica de vernís negre, de la que varen aparèixer 59 fragments, la ceràmica gris emporitana amb 23 fragments, la ceràmica pintada ibèrica amb un sol exemplar, la ceràmica comuna púnica, la ceràmica de cuina i les àmfores. Dins cada grup inclouen els dibuixos de les peces i gràfics de caire quantitatiu.

Finalment els autors agrupen la vaixela de taula segons la seva funcionalitat per extreure conclusions etnoarqueològiques.

A més del material ceràmic també es recuperaren restes malcològiques segurament recollides per a ser consumides, que varen ser estudiades per María Sagrario Carrasco.

Per últim, inclou un apèndix sobre l'assentament rural de Can Toni de ca na Marian per tractar-se del jaciment coetani més proper a aquest indret i que podria estar relacionat amb aquesta troballa.

Els autors extreuen com a conclusió/hipòtesi que no és tracta d'un abocador on es dipositaven altres materials a més de restes orgàniques, ni de restes d'una terrisseria, sinó d'un dipòsit intencionat de ceràmica per a la seva reutilització com a morter per a la construcció o l'elaboració de nous recipients ceràmics.

- **FERRER ABARZUZA, Antoni, MEZQUIDA ORTI, Ana:** *El port de Cala llonga: Col·lecció d'imatges.*

Edició Ajuntament de Santa Eulària des Riu. València, 2009. 124 pàgines amb fotografies en blanc i negre i en color.

Recopilació d'imatges i fotografies de l'àrea de Cala Llonga. Aquest llibre no recull l'obra de cap fotògraf conegut, com és habitual en aquest tipus de publicacions, sinó que es tracta d'una recuperació de fotografies privades donades per veïns de la zona i turistes habituals de Cala Llonga. A través d'aquestes imatges es pot veure no només com ha canviat l'entorn geogràfic de la cala sinó també la societat de Cala Llonga des de principis del segle XX fins a l'arribada del turisme. Es recull un total de 157 fotografies, la majoria en blanc i negre encara que n'hi ha algunes en color, entre les quals trobem fotos del paisatge, retrats familiars, celebracions festives, fotos dels antics equips de futbol de Cala Llonga, del començament del turisme amb l'arribada dels primers turistes, de l'evolució urbanística de la cala amb la construcció dels primers establiments hotelers, etc. Es tracta, per tant, d'un treball de recuperació de patrimoni, en aquest cas fotogràfic, que proporciona molta informació i que d'una altra manera probablement s'hagués perdut.

A més, el treball es complementa amb una introducció en la qual es fa una breu descripció de l'entorn geogràfic de la cala i una evolució històrica de l'ocupació

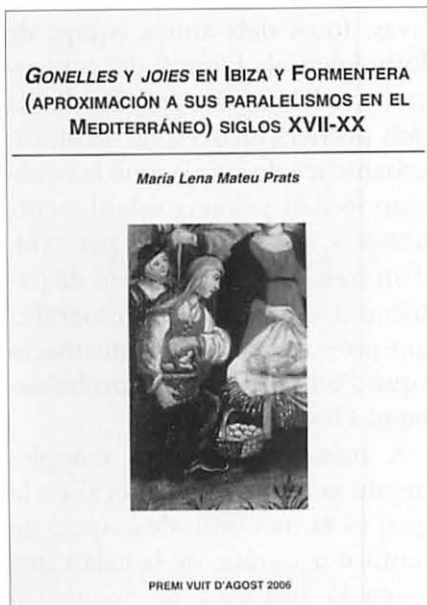
del territori, des de la prehistòria fins a l'actualitat.

El llibre compta també amb un pròleg a càrrec de la regidora de Cultura de l'Ajuntament de Santa Eulària des Riu, Ana Costa.

- **MATEU PRATS, María Lena:** *Gonelles y joies en Ibiza y Formentera (aproximación a sus paralelismos en el Mediterráneo). Siglos XVII-XX.* Consell d'Eivissa i Obra Social Sa Nostra Caixa de Balears, Eivissa, 2009. 246 pàgines, amb il·lustracions.

Es tracta de l'estudi etnohistòric sobre la indumentària tradicional i joieria de la dona de les Pitiüses del segle XVII al XX, que resultà guanyador del Premi Vuit d'Agost de l'any 2006 (juntament amb el treball *Xifres per a una història, una història en xifres*, de Joan Carles Cirer i Costa).

Amb gran rigor científic, l'autora ens ofereix una visió global de la indumentària i joieria de les illes a partir del segle XVII, analitza la seva funció social, i explica quina ha estat la seua evolució al llarg dels segles fins als vestits que han arribat a l'actualitat. Els seus ar-

guments trenquen alguns tòpics, com per exemple les suposicions errònies d'un estat d'extrema pobresa a les illes, o d'una situació greu d'aïllament envers l'exterior gairebé total. La població eivissenca no era en absolut aliena a les modes, sinó que també es deixava portar pels seus corrents, fins i tot a la pagesia. En aquest sentit l'obra també ens presenta clars paral·lelismes que han estat identificats a altres llocs de la Mediterrània, alguns d'ells localitzats a indrets amb contextos culturals molt diferents. Dintre d'aquesta similitud amb altres regions, destaquen per exemple, alguns paral·lelismes importants amb l'illa de Cerdenya. Analitza i desenvolupa temes i conceptes com els diferents teixits utilitzats i la seua cotització, la forma de portar les peces, les preferències en el color, la importància del teixit a l'hora de definir les diferències socio-econòmiques o la realització de les peces tant de manera domèstica, especialment a la pagesia, com per teixidors i sastres. Tot i això la major part del llibre està constituït per les descripcions de les peces de vestir i els complements, com la gonella, la camisola, el davantal, les bosses de portar al costat, els capells, les mànegues, les espadnyes i sabates, el vestit de plor, les tovallols de cap, les cintes de coa, el cambuix, el coll de lletugueta, les mantellines, els mantons o els mocadors, entre d'altres. Quant a les joies, estableix la seua implantació també a la pagesia, i identifica i defineix joies de contingut simbòlic relacionades amb la cintura, com el clauer i els cadenons, joies de caràcter protector com els collars en els quals es podien intercalar figures o manetes, branques, pedres de llet, estronca-sangs o abellotes, els collars amb motius religiosos, i altres joies de valor religiós, com els rosaris d'atzabeja, de cristall

o de coral. Les emprendades de plata i coral, les emprendades d'or i els complements com botons i anells hi tenen també una atenció especial.

L'autora ha utilitzat com a font principal de la investigació la documentació notarial que es troba a l'Arxiu de Protocols Notarials d'Eivissa (API), principalment els inventaris, així com documentació iconogràfica i una extensa bibliografia sobre el tema. Les abundants notes a peu de pàgina recullen també molta informació addicional en forma de citacions textuales, extreta de les diverses fonts d'estudi. Definitivament podem considerar aquesta obra com l'estudi més exhaustiu sobre la manera de vestir de la dona eivissenca.

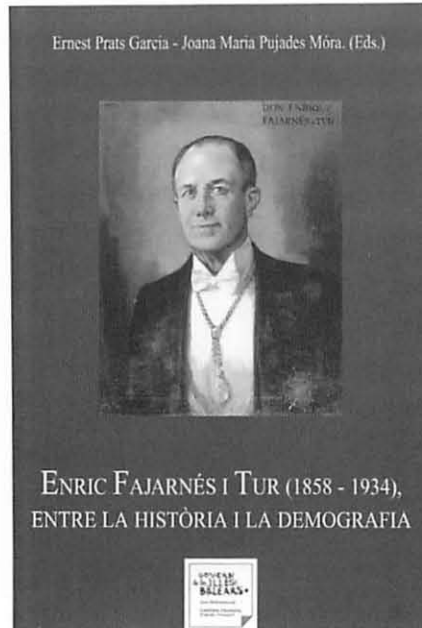
- **COLOMAR, Santiago:** *Formentera a l'època contemporània.* Quaderns d'Història Contemporània de les Balears, 65. Edicions Documenta Balear, Palma, 2009. 64 pàgines, amb il·lustracions.

A la col·lecció *Quaderns d'Història Contemporània de les Balears*, dirigida per David Ginard, ja han aparegut diferents volums de-

dicats a les illes Pitiüses. En aquest cas, el seu autor, l'historiador formenterer Santiago Colomar s'enfronta amb el repte de resumir, en una obra breu i de caràcter divulgatiu, la història contemporània de l'illa de Formentera. El seu punt de partida, molt encertat, és l'any 1782, moment al qual es creà el bisbat d'Eivissa. Aquest fet comportà l'arribada a les Pitiüses d'un bisbe il·lustrat, Manuel Abad y Lasierra, que intentà iniciar un procés de canvi per treure a les nostres illes del seu endarreriment. A partir d'aquest punt, l'autor ens va explicant els fets més destacables succeïts a l'illa de Formentera fins a arribar als nostres dies, en concret al moment de la creació del Consell Insular de Formentera. Segueix una divisió en capítols amb l'esquema habitual a les obres dedicades a la història contemporània de l'Estat Espanyol, el que facilita la localització dels fets ocorreguts en un determinat moment. A més, cadascun dels capítols del llibre porta una petita introducció que permet situar tot allò que passava a Formentera dins el conjunt de l'Estat Espanyol. Malgrat el seu caràcter d'obra de divulgació, a ella s'incoen tota una sèrie d'informacions, fins al moment inèdites, el que fan encara més atractiva la seva lectura. Com totes les obres de la mateixa col·lecció, es complementa amb un apèndix amb documents, una cronologia i una bibliografia comentada. Estam davant una obra molt útil per a conèixer la història recent de Formentera, i que serà molt útil dins el món educatiu.

- ♦ **PRATS GARCIA, Ernest, PUJADES MÓRA, Joana Maria:** *Enric Fajarnés Tur, entre la història i la demografia. La ciència a les Illes Balears*, 7. Conselleria d'Economia,

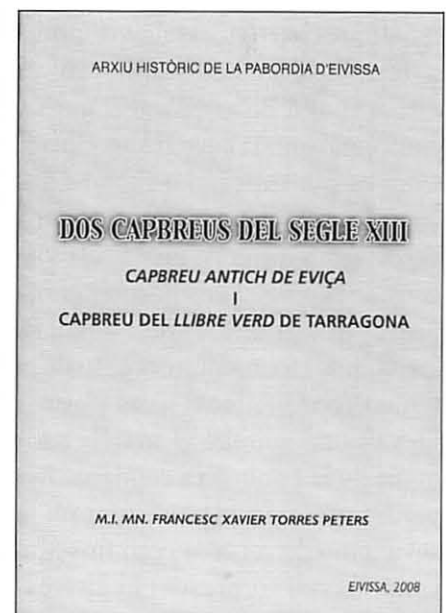
Hisenda i Innovació, Palma, 2008. 467 pàgines, amb il·lustracions.

L'any 2008 es compliren els 150 anys del naixement d'Enric Fajarnés Tur. Amb aquest motiu, la Conselleria d'Economia, Hisenda i Innovació del Govern Balear, junt amb d'altres institucions (com el Consell de Mallorca), realitzaren tot un seguit d'actes per a recordar l'obra d'aquest escriptor eivissenc, molt poc conegut. Junt amb l'obra que ens ocupa, es va fer una exposició, que visità les illes de Mallorca, Eivissa i Menorca, i acabà a Barcelona. El llibre està concebut en dues parts, perfectament diferenciades. A la primera d'elles, Ernest Prats fa una introducció a la figura d'Enric Fajarnés Tur, situant aquesta dins l'Eivissa del seu temps, i detallant tot el periple que el portà a estudiar medicina a Barcelona, a exercir breument aquesta professió a Mallorca i a Eivissa, per després passar a treballar com a funcionari de Correus, institució a la que arribà a ser sotsdirector general. L'obra coneguda d'Enric Fajarnés ultrapassa les mil referències bibliogràfiques, però es pot coneguda. Després d'aquesta presentació de

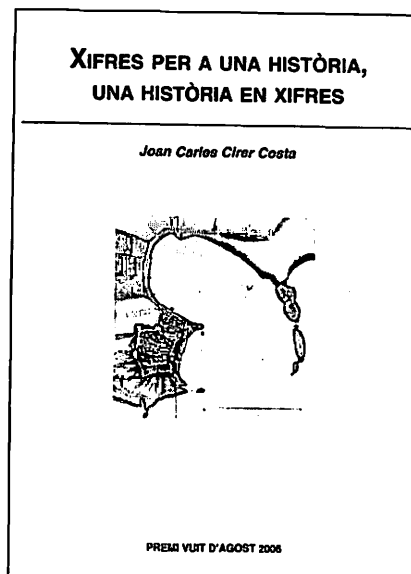
la seva vida, el mateix Ernest Prats fa una breu introducció a l'obra historiogràfica d'aquest escriptor. A això segueix un estudi, signat per Joana Maria Pujades, de l'obra demogràfica i epidemiològica d'aquest escriptor, que és la que, en el seu moment va ser realment innovadora, amb l'aplicació de les tècniques més modernes. El gruix de l'obra l'ocupen la reedició, en format de facsímil, de dotze de les monografies d'aquest autor, algunes dedicades al conjunt de les Balears, d'altres a Mallorca, d'altres a Menorca i d'altres a les Pitiüses. Realment ja era hora que es començàs a fer justícia a aquest eivissenc, un perfecte desconegut a la seva terra, però que en el seu moment va ser capdavanter a l'Estat Espanyol en temes com els estudis de demografia i epidemiologia.

- ♦ **TORRES PETERS, Francesc Xavier:** *Dos capbreus del segle XIII: Capbreu antic de Eviça i Capbreu del llibre verd de Tarragona.*

Arxiu Històric de la Pabordia d'Eivissa, Eivissa, 2008. 101, amb il·lustracions.

Els capbreus eren documents, normalment de l'edat mitjana, on es reconeixien els drets dels senyors feudals damunt unes determinades propietats per part d'aquells que les explotaven. El mateix autor ja publicà, anteriorment, el capbreu de l'arquebisbe Ènnec de Vallterra (de finals del segle XIV), i en té pendents de publicació tres més, del segle XV. Els dos documents que ens ocupen foren es troben a l'Arxiu Històric de la Pabordia d'Eivissa. El primer d'ells, el *capbreu antich de Eviça*, ja era conegut amb anterioritat, i recollia els béns de Nunyo Sanç, un dels conqueridors de l'illa d'Eivissa. El segon, inèdit fins al moment, conegut com el *Llibre verd de Tarragona*. L'interès d'ambdós manuscrits és que reflecteixen com estava distribuïda la propietat, tal com assenyala l'autor, en el que devia la primera (o segona) generació de pobladors de les Pitiüses. El llibre comença amb una introducció molt acurada al tema, detallant els detalls del sistema de cessió de les terres a particulars, amb curiositats com l'existència d'una zona de jurisdicció comuna, és a dir, pendent de dividir (tal com succeïa a l'illa de Formentera). Segueix una explicació de les característiques particulars dels dos manuscrits, per entrar després en un estudi acurat dels mateixos, que es completa amb la seva transcripció. Com es pot suposar, no estam davant una obra de divulgació, però és de gran interès per a estudiosos de l'època, i ens permet comprovar que gran part dels llinatges eivissencs i formenterers actuals ja tenien representació a les nostres illes des de gairebé el mateix moment de la conquesta catalana. Esperam que l'autor segueixi amb la seva feina de recerca com fins ara, i ens ofereixi sorpreses tan interessants com la que ara ens ocupa.

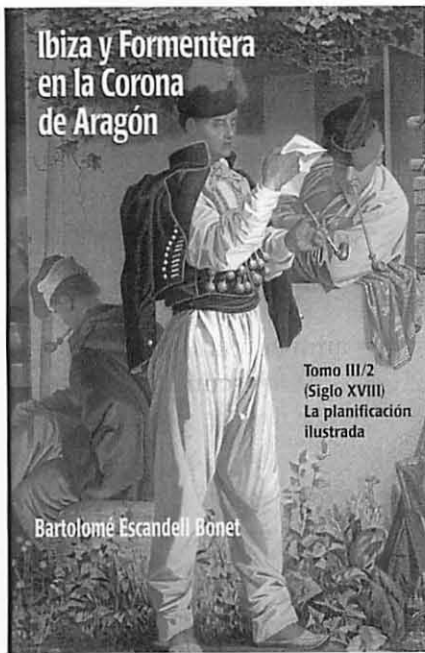
- **CIRER COSTA, Joan Carles:** *Xifres per a una història, una història en xifres.* Premi vuit d'agost, 2006. Consell d'Eivissa, Eivissa, 2009. 196 pàgines, amb il·lustracions.

Darrera aquest títol una mica sorprenent el que trobam és un recull ingent d'informació, referida al comerç de les illes d'Eivissa i Formentera entre els anys 1857 i 1961, a partir de les dades d'entrades i sortides del port d'Eivissa, vertader nus de les Pitiüses amb l'exterior, i única forma que hi hagué, fins a principis de la dècada dels seixanta del segle vint, d'entrar i sortir de les nostres illes, tant les mercaderies com les persones. El problema que presenta el recull fet per l'autor és que les dades no es poden localitzar a un sol arxiu, ni a una única publicació, per la qual cosa ha estat necessària una feina de molt de temps i de consulta de moltes fonts. I el resultat ha estat el llibre que estam comentant, acompanyant per un cd-rom que completa tot allò que s'exposa en format paper. En realitat, el llibre està dividit en dues parts. A la primera d'elles es presenta un estudi sistemàtic de les dades refe-

rides a entrades i sortides de mercaderies, complementada amb fotografies, que són explicades, i gràfiques i taules estadístiques. És realment sorprenent com una explicació d'unes dades estadístiques que normalment pot ser feixuga i avorrida, es fa amena afegint comentaris a les imatges relacionades amb el tema, i explicant les dades de cadascun dels apartats. La segona part del llibre, on es recullen les dades de forma cronològica, és una font molt interessant per als investigadors. Estam, per tant, davant una obra que si bé no es pot considerar de "divulgació" (el mateix autor en té d'altres dedicades a això), sí que pot ser útil per a molts.

- **ESCANDELL BONET, Bartolomé:** *Ibiza y Formentera en la Corona de Aragón. Tomo III/q (siglo XVIII). La planificació il·lustrada.* Universidad de Oviedo. Servicio de Publicaciones, Oviedo, 2008. 718 pàgines amb il·lustracions.

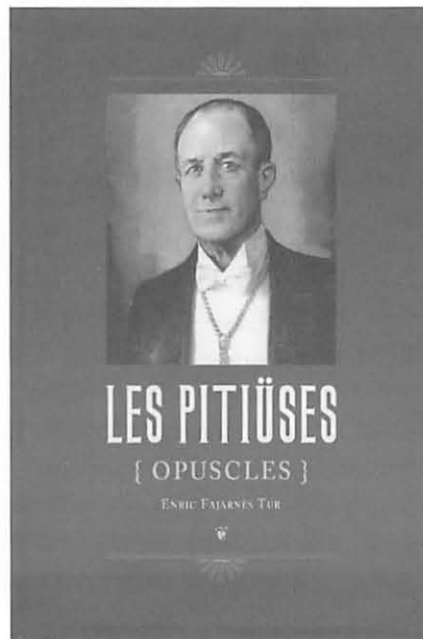
L'any 1994 va començar l'historiador i catedràtic eivissenc Bartolomé Escandell la publicació de la seva obra *Ibiza i Formentera en la Corona de Aragón*. Finalment, ara ja pot donar per tancada una empresa realment complexa, i que s'ha allargat molt en el temps. I que ha anat creixent, a mesura que anava avançant: des les prop de 400 pàgines del primer volum, ha passat a les més de 700 de la segona part del tercer, que ultrapassa, en conjunt, les 1400 pàgines. Però una d'obra d'aquestes dimensions l'havia de fer una persona com ell, catedràtic d'història moderna. El darrer volum d'aquesta magna obra està dedicat al segle XVIII, que és, potser, un dels més rics i complexos de la his-

tòria de les nostres illes. L'autor va passant revista a tots els fets que es donaren al llarg d'aquest segle, des del canvi de dinastia, passant dels Àustries als Borbons, fins a la creació del bisbat d'Eivissa, l'arribada del bisbe Manuel Abad i Lasierra i tot el procés de reforma dels il·lustrats. Malgrat la gran quantitat de fets i informacions que implica l'estudi d'una època com la que comentam, l'autor manté un equilibri al llarg de tota l'obra, sense deixar sense comentar cap dels fets importants del segle. I, com sempre, tot des del punt de vista d'un especialista, amb constants referències, tant a fonts inèdites, com a obres publicades. Estam, potser, davant una de les obres més importants publicades els darrers anys dedicades a la història de les Pitiüses, i ja s'ha convertit, només sortir, en una obra de consulta imprescindible.

- **FAJARNÉS TUR, Enric:** *Les Pitiüses [Opuscles]*. Institut d'Estudis Baleàrics –Ajuntament d'Eivissa– Editorial Mediterrània Eivissa, 2009. 575 pàgines, amb il·lustracions.

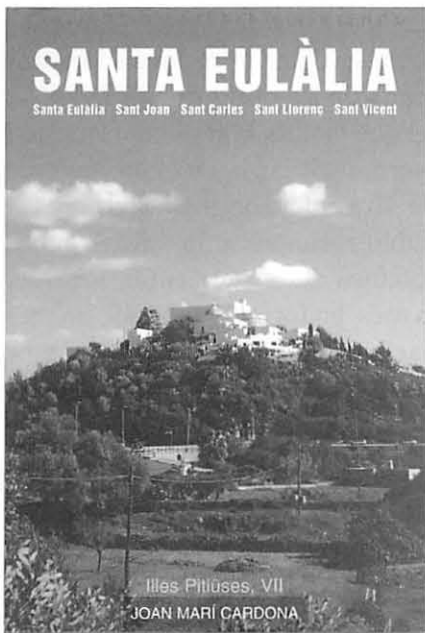
La doble celebració del que s'ha vengut a anomenar com a “any Fajarnés” (150è aniversari del seu naixement el 2008; 75è aniversari de la seva mort el 2009), ens ha ofert la possibilitat de recuperar, per al gran públic, una part, només que sigui petita, de l'obra d'aquest investigador eivissenc tant poc conegut. En línies generals, les publicacions d'Enric Fajarnés eren de dos tipus: articles a revistes científiques o a la premsa diària i monografies (o opuscles), editades a càrrec del propi autor. L'obra que ara ens ocupa recull la reedició de les vint monografies que aquest autor dedicà a les illes Pitiüses, en una edició en la que han col·laborat diferents institucions. En el cas del llibre que ens ocupa, no estam davant d'una reedició facsímil en el sentit estricte del terme (però els originals digitalitzats es poden consultar en el DVD que acompanya a l'obra), sinó que s'ha fet una traducció al català dels mateixos. Amb aquest sistema, s'ha guanyat molt d'espai, el que no treu que l'obra arribi a les 575 pàgines. L'equip de treball encarregat d'aquesta edició, coordinat per Fanny Tur, s'ha encarregat de la redacció d'un estudi

dedicat a la vida i l'obra d'Enric Fajarnés, i d'una introducció a cadascuna de les obres que es recullen, el que facilita la seva comprensió i permet situar-la en el moment de la seva edició original, així com establir relacions amb d'altres publicacions del mateix autor. S'inclou, a més, en forma d'apèndix, una relació dels articles que aquest autor publicà al periòdic *El Heraldo de Ibiza*, entre els anys 1912 i 1913. Aquesta és una obra imprescindible per a conèixer, només que sigui en part, l'obra d'aquest autor, i ofereix als estudiosos un important nombre d'informacions, que encara són vàlides avui dia.

- **MARÍ CARDONA, Joan:** *Santa Eulària. Illes Pitiüses, VII. Institut d'Estudis Eivissencs, Eivissa, 2009. 445 pàgines, amb il·lustracions.*

Quan, l'any 1976, Joan Marí Cardona publicà el primer volum de la sèrie *Illes Pitiüses*, tenia la intenció de dedicar llibres als diferents quartons en què va ser dividida l'illa d'Eivissa després de la conquesta catalana, i a la de Formentera. Després de diferents canvis en l'estructura de la col·lecció, quan ja tenia gairebé enllestit el volum dedicat al Quartó de Santa Eulària, un problema amb la seva estimada màquina d'escriure electrònica provocà la pèrdua de tot l'original, el que l'afectà profundament. De tota manera, i després d'un temps, començà a refer l'obra. De tota manera, la seva mort, després d'aquella malaltia que se l'emportà a començaments de 2002, va fer que el text romangués inèdit, i per acabar. Després de passat un temps, un equip encapçalat per Antoni Ferrer Abárбуza s'encarregà de donar als originals disponibles

la mateixa forma que tenien els volums anteriors, dedicats, a d'altres quartons. Finalment, el llibre ha vist la llum. A la primera part, se'ns presenta una descripció de les diferents esglésies que formaven el quartó de Santa Eulària. S'ha de fer notar que aquest no estava redactat, i ha estat necessari fer-ne una reconstrucció a partir de diferents articles publicats per l'autor. I per a la resta del text de l'obra, com als volums anteriors, una ingent quantitat d'informació, per ordre alfabètic, dedicada als topònims i famílies del quartó. Dades de tot tipus, ordenades de forma cronològica en cadascuna de les entrades. La feina feta per a la reconstrucció del text ha estat molt important, però pensam que els responsables se'n poden sentir ben satisfets. Tal com ho estaria don Joan si ho veiés.

AA.VV. *Intervencions 2008. Quaderns d'Arqueologia Ebusitana 1. Consell d'Eivissa (Departament de Política Patrimonial i Agrícola)*. Eivissa, 2009. 143 pp. amb fotos i dibuixos.

Nova sèrie editada pel Consell d'Eivissa que recull les intervencions arqueològiques que tingueren lloc a l'any 2008 als distints indrets de l'illa d'Eivissa. El llibre arreplega un total de vint-i-una intervencions realitzades per distints professionals de l'arqueologia, la relació de les quals és la següent:

Ángeles Martín Parrilla i Joan Josep Marí Casanova: *La restauració de la torre de sa Sal Rossa: estudi històric i arqueològic*; Ángeles Martín Parrilla i Joan Josep Marí Casanova: *Seguiment arqueològic de la restauració de la torre de la Gavina, Formentera*; Glenda Graziani Echávarri: *1730, "Sany des tro". Vestigis d'una tragèdia*; R. Gurrea, Á. Martín i G. Graziani: *Excavacions arqueològiques al baluard de Sant Joan*; Ángeles Martín Parrilla: *L'immoble del carrer de la Conquesta, 2. Noves dades sobre la topografia urbana*; Ángeles Martín Parrilla i Glenda Graziani Echávarri: *Un tram de la murada medieval, el llenç intermedi del primer recinte documentat al carrer Major, 16*; Joan Josep Marí Casanova: *La capella "reial" de Sant Agapit (s. XVII-XVIII). Troballes arqueològiques al núm. 1 del carrer de Joan Roman (Dalt Vila)*; Ángeles Martín Parrilla: *Excavacions arqueològiques a les dependències de l'Arxiu Històric del Palau Episcopal d'Eivissa*; Glenda Graziani Echávarri i Joan Josep Marí Casanova: *Carrer de Ponent núm. 3. Noves troballes d'època púnica*; Joan Roig Ribas: *Excavació arqueològica d'urgència al solar del carrer de Ponent núm. 3 (Dalt Vila)*; Ricard Marlasca Martín i M. José Escandell Torres: *El jaciment del carrer de sa Capelleta: darreres actuacions*; Maria Llinàs Riera i Joan Josep Marí Casanova: *La intervenció arqueològica a la via Púnica, 34. Vestigis*

de la ciutat d'Eivissa en època antiga; Glenda Graziani i Joan Josep Marí Casanova: *Estudi arqueològic d'un solar amb resultat negatiu*, Joan Xicó-Luci Oculaci; Arco Iris Eiriz Vidal i Joan Roig Ribas: *Intervencions d'urgència a la finca de can Fonoll durant el seguiment arqueològic del nou accés a l'aeroport d'Eivissa 2008: sectors 5, 6 i 7*; Jonathan Castro Orellana: *La intervenció arqueològica a les rases de cultiu d'època altimperial romana del jaciment de Can Servent durant l'any 2008*; Arco Iris Eiriz Vidal i Joan Roig Ribas: *Troballes arqueològiques relacionades amb rases de cultiu d'època antiga durant el seguiment arqueològic del nou accés a l'aeroport d'Eivissa 2008*; Jonathan Castro Orellana: *La intervenció arqueològica al sector IV de la necròpolis medieval islàmica de Can Fonoll, durant el seguiment arqueològic del nou accés a l'aeroport d'Eivissa*; Glenda Graziani Echávarri i Joan Josep Marí Casanova: *Rases de conreu d'època antiga. L'exploració del territori ebusità*; Marcus Heinrich Hermanns: *Prospecció arqueològica submarina a la cala d'en Ferrer (Sant Miquel de Balansat)*; Mercedes Gallardo Abárzuza i Ernesto J. Toboso Suárez: *Seguiment arqueològic de la construcció del tram submarí del gasoducte Dénia - Eivissa - Platja de Sant Joan de Déu (Mallorca)*; Antoni Ferrer Abárzuza: *L'estudi "arqueològic" de can Vildes, venda de Cas Ramons, Sant Antoni de Portmany*.

Ressenyes bibliogràfiques realitzades per Ana Colomar, Jordi H. Fernández, Ana Mezquida, Ernest Prats i Pere Vilàs.

UNA ULLADA A Internet

Ferran Nogués
fnogues3@gmail.com

Per a aquest número de Fites centrarem la secció en la promoció i l'estudi del patrimoni local i la pedra en sec, coses que a Eivissa hauríem de tenir molt presents.

Comencem per Gelida (Alt Penedès), de la qual en Ramon Rovira i Tobella ha fet una web dedicada a l'estudi i catalogació de les seves masies tal i com explica el seu autor:

“L'Associació d'Amics del Castell de Gelida em féu una proposta l'any 2005 per fer una exposició orientada sobre l'estat de la protecció patrimonial de les masies afegint-hi les meves recerques genealògiques i històriques. Així el maig de 2007

s'inaugurava una exposició anyal sobre la vida rural i les masies a Gelida. En aquesta web podreu veure una part d'aquest treball que també fou editat en un CD on hi ha inclosos els plafons i materials museístics exposats. Ara hem posat a la xarxa una part d'aquest treball.

Com veureu, hem renovat totes les fitxes, fotografies, taules, bibliografia, etc. Sempre hem dit que és un treball creixent en la mesura que anirem actualitzant les dades”. Excel·lent web, amb fitxes de cada masia (situada amb coordenades UTM), fotografies actuals i antigues, dades dels hereus documentats, bibliografia, etc.

<http://www.gelida.org/>

Sobre el patrimoni arquitectònic rural tenim la web de l'associació Amics de l'Arquitectura Popular: "L'associació pretén reunir els interessats en tota mena de construccions rurals tradicionals: les diverses variants de cabanes i barraques, perxes, pous, aljubs, etc., així com els marges, pletes, pous de gel, hostals, masies i altres edificacions característiques. L'objectiu general és estudiar i revalorar aquest patrimoni, incidint en els elements més reconeguts, que són les construccions de pedra en sec. Defensar aquestes construccions davant els canvis que afecten actualment el camp, de manera que s'eviti la desaparició natural o provocada de totes aquelles que mereixen ser mantingudes per llur valor constructiu o paisatgístic, o que siguin representatives a la seva localitat".

<http://www.arquitecturapopular.com/>

Continuem amb el blog "El Racó del Patrimoni Cultural de Lleida" fet per l'historiador Jordi Seró i Ferrer, que vol "donar notorietat i reconeixement de totes aquelles evidències patrimonials i culturals que mai no ompliran les portades dels espais culturals dels països catalans però que no per això han de quedar en un segon terme. Considerem doncs que hi ha un greuge comparatiu entre el patrimoni i cultura de primera línia i tots aquells elements i fragments de la nostra cultura, que tot i que no han tingut un paper destacat en els esdeveniments principals de la nostra història si que han tingut una funció, ser la base i fonament perquè altres puguin destacar". Un blog fet amb rigor acadèmic però divulgatiu, amb una molt bona secció de bibliografia i d'enllaços web.

<http://pedresqueparlen.blogspot.com/>

I un blog de nom explícit, "Patrimoni històric i artístic", dedicat a fer un recull de notícies d'actualitat d'arreu del món (descobertes arqueològiques, estudis, publicacions). A més (important), inclou els respectius enllaços a les fonts originals.

<http://blocs.tinet.cat/blog/patrimoni-historic-i-artistic>

Salvem Tost és un altre blog que "té com a objectiu promocionar Tost, la Ribera d'Urgellet i les seves rodalies per donar-les a conèixer als visitants

i habitants sensibles, a fi que ens ajudin a evitar que aquests indrets continuïn sent destruïts poc a poc". Un bon exemple de promoció, i defensa del patrimoni local.

<http://salvem-tost.blogspot.com/>

També en la línia de posar en valor el patrimoni local, tenim el blog El Marge, de Xavier Sánchez i Torres, centrat en el patrimoni etnològic i els elements de pedra seca de la zona de Sant-Boi de Llobregat.

<http://elmarge.blogspot.com/>

Pel que fa a la pedra seca, és imprescindible la web de la Coordinadora d'Entitats per la Pedra Seca, "un grup multidisciplinar sense ànim de lucre sorgida "a partir de les propostes presentades a la II Trobada d'estudi per a la preservació del patrimoni en *pedra seca* als Països Catalans, celebrada a Torroella de Montgrí" l'any 2004. Es dedica a "fomentar i coordinar les diferents iniciatives que desenvolupen les entitats i organismes a favor de la defensa i salvaguarda del patrimoni de *pedra en sec*, i si s'escau, també d'altres elements constituents de l'arquitectura tradicional agrícola". Editen una revista, organitzen tallers i promouen campanyes d'apadrinament d'elements de patrimoni.

<http://www.coordinadorapedraseca.org/>

També és d'obligada consulta la web que l'Observatori Euromed de la interculturalitat i els drets humans dedica a la pedra seca: "Nascudes d'una simbiosi perfecta entre cultura i natura, les construccions amb pedra seca, que s'estenen per tot Europa, són el testimoni d'un art i una herència arquitectòniques comunes. El seu valor patrimonial ha estat ignorat durant molt de temps. (...) Les construccions amb pedra seca formen un element de cohesió per a la tradició arquitectònica i cultural europea tant en l'espai com en el temps. Des d'Escòcia a la Puglia, de la Cerdanya fins a Creta, passant per Provença, una mateixa tradició uneix èpoques i regions d'Europa.

Tanmateix, aquesta comunió entre cultures i tradicions presenta, alhora, una multiplicitat i una diversitat de tipologies". La seva web inclou explicacions sobre tipologies de construccions de

pedra en sec, tècniques, notícies sobre jornades, seminaris, etc.

<http://www.humanrights-observatory.net/pi-erre-seche/pedracat/pedraseca.html>

És notable la web sobre la pedra en sec que ha fet el Consell de Mallorca, que inclou tipologies, programes de catalogació i rehabilitació, projectes europeus, itineraris, notícies, i vídeos d'entrevistes al mestre formador i als alumnes del Taller d'Ocupació de margers 2008-2009 del Consell de Mallorca.

<http://www.conselldemallorca.net/mediambient/pedra/index.php>

A Eivissa destaca el blog de Juan Pacheco Tirado sobre el Patrimoni de la Humanitat. El blog inclou notícies, fotografies i una molt bona secció d'enllaços a blogs, entitats i organismes, normativa de patrimoni, i fins fa poc era l'únic lloc on es podien consultar íntegrament els PEPRIs de Dalt Vila i sa Penya-La Marina (ara també són a la web de l'ajuntament de Vila).

<http://eivissa.wordpress.com/>

També és interessant fer una ullada a la web i el blog de l'Institut Català de Recerca en Patrimoni Cultural (ICRPC). Situat al Parc Científic i Tecnològic de la Universitat de Girona, l'ICRPC "pretén ser un centre que impulsi la recerca en aquest camp, que augmenti el nombre de persones que es dediquin a la recerca en patrimoni cultural i que, ahora, constitueixi un punt de referència i de suport i que pugui relacionar els diversos agents vinculats al patrimoni cultural".

<http://recercapatrimonicultural.blogspot.com/>

Amb seu a Palma, l'Associació per a la Revitalització dels Centres Antics (ARCA) també manté el blog Premsa i Patrimoni, un recull actualitzat de notícies centrat a Balears.

<http://premsapatrimoni.blogspot.com/>

Finalment destacarem dos portals de patrimoni. El primer és portalgironi.cat ("La història local a les comarques gironines"), fet per en Xavier i en Jesús Bohigas, D'altíssima qualitat, a la portada tenim notícies ("Troben un conjunt rupestre gravat

en pedra durant unes obres a Platja d'Aro", "Una prospecció aèria permet «reconstruir» com eren dos antics ports d'Empúries"...), i novetats editorials. I el menú de la web ens ho diu tot: masos, genealogia, arqueologia, història, patrimoni, centres, arxius, museus, publicacions, investigadors. Impressiona la secció dedicada a les masies, amb catalogació inclosa. Una gran feina.

<http://portalgironi.cat>

Però el portal de patrimoni pel excel·lència és el de la Generalitat de Catalunya, gencat.cat. Ple de recursos, aquest portal inclou patrimoni.tv (també en anglès), on podem veure vídeos divulgatius, de restauració d'obres, reportatges d'actualitat, entrevistes amb responsables de museus, etc., i enllaços al canal de patrimoni.gencat a Youtube, i un canal de podcast a iTunes. També hi ha rutes, classificades per temes i per zones, i amb suport de Google Maps, agenda d'esdeveniments (feta amb Google Calendar i que podem incorporar al nostre calendari i correu electrònic de Google), espai propi a Flickr (un dels principals llocs de fotografia a Internet), jocs, concursos, un gran recull d'enllaços de blogs de patrimoni, un espai de museus ("busques un museu?, els museus per dins, museus a la carta, 365 dies al museu, monuments que són museus, dia internacional dels museus"), seccions d'arquitectura i arqueologia (amb monogràfics, notícies, cercadors d'edificis i jaciments), un espai d'arxius amb informació sobre patrimoni documental, etc. Patrimoni gencat també és a Facebook.

<http://patrimoni.gencat.cat/>

INFORMACIÓ del MAEF

Jordi H. Fernández

MEMÒRIA DE LES ACTIVITATS DEL MUSEU ARQUEOLÒGIC D'EIVISSA I FORMENTERA DURANT L'ANY 2008

L'objectiu del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera és continuar la labor de difusió del seu patrimoni, prosseguir l'activitat investigadora del centre i oferir una ampla oferta d'activitats dirigides tan a un públic adult com infantil amb conferències, cursos, tallers, etc.

Totes aquestes actuacions s'organitzen a pesar de la complexa situació del centre ja que la renovació de les instal·lacions Museístiques es troba en un procés d'estudi.

Ja ens hem referit en altres ocasions, a la situació del Museu Monogràfic del Puig des Molins, el qual encara està pendent de l'aprovació del projecte de reforma, que té com objectiu escometre les obres de reparació i millora per tal que, una volta finalitzades, es pugui donar pas al projecte de muntatge de l'exposició permanent.

Pel que fa al Museu de Dalt Vila, s'està estudiant una intervenció que permeti reparar o disminuir els greus problemes de filtracions que pateix l'immoble, i que obliguen a incrementar les tasques de control dels materials exposats per tal d'evitar el seu deteriorament a causa de la humitat ambiental.

Aquesta problemàtica, que s'ha agreujat amb el pas del temps, ha fet que s'hagi pres la decisió de traslladar el Museu de Dalt Vila a un nou emplaçament que reuneixi, a més de les condicions ambientals que tot museu requereix, una més fàcil accessibilitat per a tothom, un edifici amb més possibilitats d'espai dotat de tots els serveis que un modern centre museístic requereix (àrees d'investigació i biblioteca, sales d'exposició temporal, tallers didàctics, etc.) i en el qual es pugui exposar, amb la dignitat que requereix, l'important llegat arqueològic de les nostres illes.

Prendre una decisió d'aquesta envergadura no ha estat fàcil. Ja a l'any 1983, a la vista dels problemes de filtracions de les galeries del baluard de Santa Tecla, la Direcció General de Belles Arts va escometre obres de reparació que afectaven a la zona on es trobava el seu primitiu accés, mitjançant la impermeabilització de tot aquest sector, una vegada aixecat el paviment de còdols que pavimentava la plataforma del baluard. Al mateix temps, es va procedir a fer diferents reparacions interiors, com la millora de la instal·lació elèctrica i la substitució de la resta de les vitrines de fusta afectades per les humitats.

En aquest període de temps es va confirmar la necessitat de trobar un nou emplaçament on traslladar el Museu Arqueològic, que permetés l'exposició

Exposició de l'Illa Plana.

dels seus materials amb la dignitat que mereixen les seves col·leccions. Per aquest motiu la Direcció de Belles Arts va establir diferents contactes amb l'Ajuntament d'Eivissa, a fi de trobar un solar o edifici apropiat. En principi es va plantejar la possibilitat que el museu es traslladés a l'Antic Hospital, per la qual cosa es varen iniciar els corresponents estudis de viabilitat, accessos etc. Poc després, l'Ajuntament, davant l'interès del Ministeri de Cultura per dotar al Museu d'unes noves instal·lacions, va considerar més apropiat que el Museu ocupés part del Castell d'Eivissa, en concret en els edificis anomenats Casernes de Poulet, encara que aquesta proposta va trobar algunes veus discordants al fet que part del Castell s'utilitzés com a Museu. Així i tot, la proposta en principi va continuar endavant ja que amb aquesta mesura podia iniciar-se la recuperació d'aquest important conjunt d'edificacions, que llavors es trobaven en molt mal estat.

Mentre es redactaven els corresponents estudis i es realitzava la distribució de l'espai que el Museu havia d'utilitzar al Castell, es va fer evident la necessitat de realitzar una nova intervenció en el Museu Arqueològic que solucionés alguns dels problemes. Aquesta intervenció portada a terme pels arquitectes Xavier Pallejà i Salvador Roig, inaugurada el 27 de gener de 1995, va dignificar notablement les instal·lacions però sense solucionar cap dels seus problemes reals: recorregut

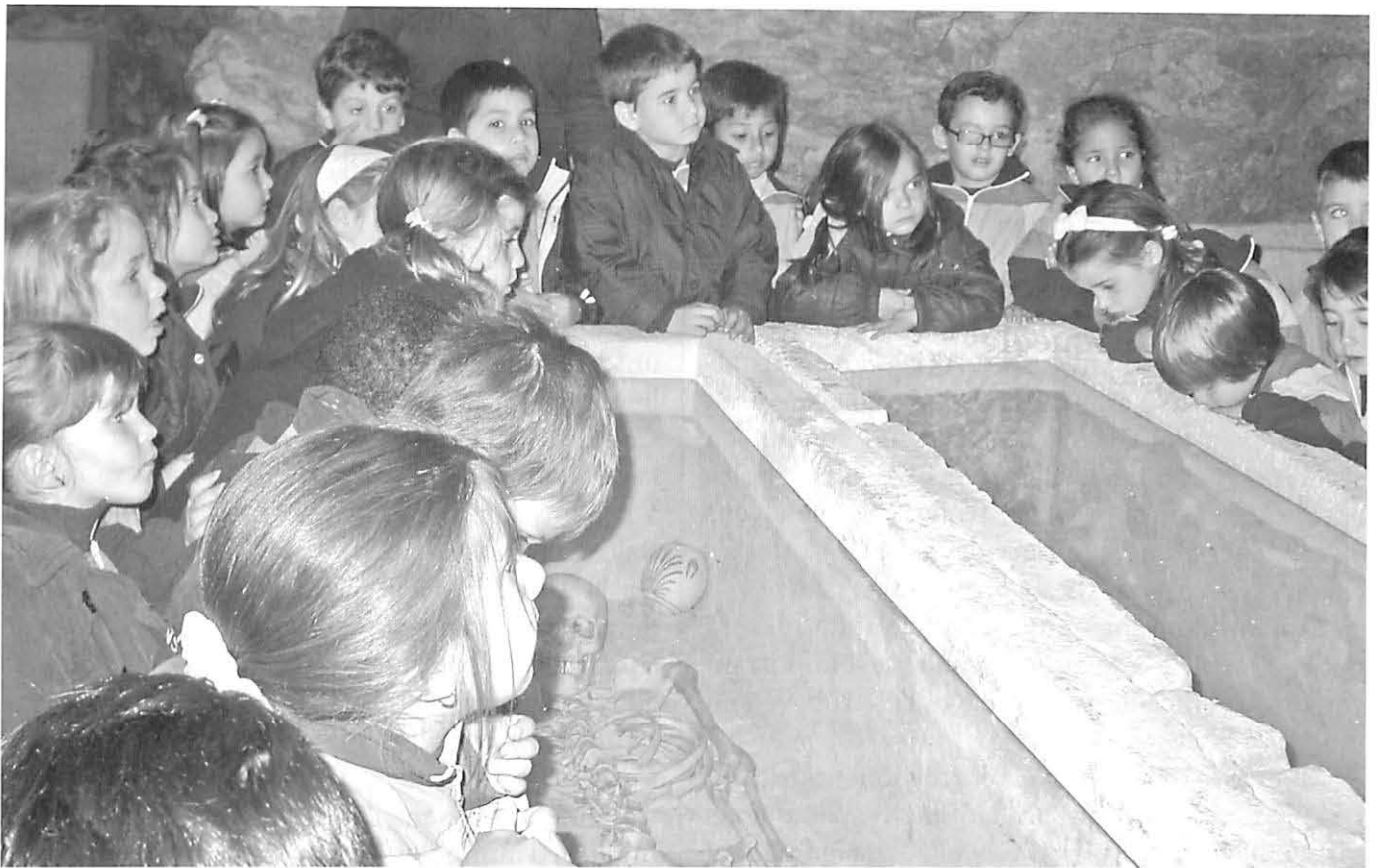
tortuós, llargues escales que dificulten el seu accés a persones de mobilitat reduïda, escassetat d'espai, ja que el contingut de la renovada exposició abasta únicament els materials més significatius de les societats que van habitar les illes Pitiüses des de l'època prehistòrica a la medieval islàmica.

Trobat-se redactades diverses propostes pel trasllat del Museu al Castell, es va rebre la proposta de *Paradores Nacionales* per tal de convertir-lo en un dels seus establiments. Davant d'aquesta sol·licitud, la proposta de traslladar el Museu a les *Casernes de Poulet* va haver de ser descartada, per la qual cosa, el Ministeri de Cultura es va dirigir a la Conselleria d'Educació i Cultura del Govern Balear, al Consell d'Eivissa, a l'Ajuntament de Vila i a la Direcció General de Patrimoni de l'Estat demanant informació sobre finques o edificis de titularitat estatal, autonòmica o local, disponibles a Eivissa per tal de trobar un solar o immoble que reunís les condicions adients per poder ser transformats en Museu.

Lamentablement l'oferta de solars o la disponibilitat d'immobles a Dalt Vila es molt reduïda ja que cap dels edificis existents al recinte fortificat reuneix les condicions adients per convertir-se en Museu. Aquesta situació va portar a que el Consell insular d'Eivissa el mes de febrer de 2007, oferís al Ministeri de Cultura la possibilitat que el Museu compartís el solar de 7.000 m² situat a la zona denominada Es Dominguets de Dalt, amb la

Terracuites aparegudes a l'Illa Plana.

Alumnes visitant la necròpolis del Puig dels Molins.

futura Biblioteca estatal d'Eivissa. Durant el mes de maig de 2007, el director General de Museus Estatals, En Santiago Palomero, va visitar el solar, considerant positiva la proposta que va ser ratificada pel Ministre de Cultura el passat mes d'agost, durant la seva visita a Eivissa, el qual va acceptar públicament l'oferiment del solar per a construir un edifici de nova planta que compartirien el Museu i la Biblioteca de nova creació.

Amb aquest edifici de nova planta es resoldrien de forma definitiva els endèmics problemes que té aquesta centenària institució i s'assoliria per fi l'exposició digna de les seves col·leccions amb l'amplitud d'espai suficient, la seva accessibilitat en tot el recorregut i la millora dels serveis del museu, dotant a la seva exposició permanent i a totes les seves restants instal·lacions de mitjans adients als temps actuals.

En qualsevol cas, el Museu segueix amb les tasques de divulgació del nostre Patrimoni i amb les activitats que any rere any s'organitzen intentant promoure la motivació, conscienciació i sensibilització del públic. Les persones que treballem al Museu Arqueològic som conscients de la repercussió d'aquestes activitats com a difusores de

la cultura i, en conseqüència, de la importància que té mostrar la labor realitzada. El nostre esforç per millorar la qualitat de l'oferta cultural, seria debades si no procuréssim també fer-ne difusió de les activitats portades a terme des del Museu.

Així mateix, pretenem incrementar la capacitat de resposta de la nostra institució, dins el marc d'una organització interna adequada i dels serveis que intentem prestar, davant el repte d'una societat cada vegada més diversificada i amb una exigència de qualitat cada dia més gran en tot allò que sigui cultural i lúdic, i reflexionar col·lectivament sobre els aspectes que es puguin millorar, per la qual cosa, volem invitar a tothom a visitar el Museu, debatre opinions per tal d'elaborar propostes que siguin estudiades i ens permetin la creació de nous projectes. Història i cultura són els dos objectius que formen part essencial de tot un ventall d'activitats que cada any s'organitzen: Jornades, Seminari, cursos, tallers, participació en fires, setmanes culturals, exposicions, etc., dels que tractarem a la Memòria d'activitats ja que el Museu no és tan sols un lloc de consulta i difusió sinó també un punt de reflexió i creació cultural.

PRESSUPOST

Els pressupostos corresponents a l'exercici de 2008 pel Museu Arqueològic de Dalt Vila i pel Museu Monogràfic del Puig des Molins que inclouen també les despeses de manteniment de la necròpolis Puig des Molins, són els següents:

Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera (Dalt Vila)

Conceptes	
Cap. 1: Despeses de personal	479.154*
Total Capítol 1	479.154
Cap. 21200: Reparació d'edificis i d'altres construccions	1.990,00
Cap. 21300: Reparació de maquinària, instal·lacions i utilitatge	4.508,00
Cap. 21500: Reparació de mobiliari i estris	1.052,00
Cap. 21600: D'equips per a processos d'informació	1.203,00
Cap. 22000: Material d'oficina ordinari	501,00
Cap. 22001: Premsa, revistes i altres publicacions	882,00
Cap. 22002: Material informàtic no inventariable	501,00
Cap. 22009: Altre material oficina	451,00
Cap. 22100: Energia elèctrica	4.208,00
Cap. 22101: Aigua	151,00
Cap. 22103: Combustible	241,00
Cap. 22104: Vestuari	902,00
Cap. 22109: Altres subministrament	8.202,00
Cap. 22209: Altres comunicacions	1.203,00
Cap. 22706: Estudis i treballs tècnics	8.987,00
Total Capítol 2	34.982,00
Cap. 60801: Adquisició de béns museístics	1.503,00
Cap. 61900: Inversions reals: altres immobilitzat material	5.754,00
Cap. 64000: Inversions de caràcter immaterial	10.000,00
Total Capítol 6	17.257,00
TOTAL	531.393,00

Museu Monogràfic del Puig des Molins

Conceptes	
Cap. 20200: Arrendament d'edificis (magatzems)	29.374,00
Cap. 21200: Reparació d'edificis i d'altres construccions	3.273,00
Cap. 21300: Reparació de maquinària, instal·lacions i utilitatge	703,00
Cap. 21500: Reparació de mobiliari i estris	1.003,00
Cap. 21600: Reparació d'equips per a processos d'informació	602,00
Cap. 22000: Material d'oficina ordinari	3.556,00
Cap. 22001: Premsa, revistes, publicacions i subscripcions	861,00
Cap. 22002: Material informàtic	451,00
Cap. 22009: Altre material oficina	2.114,00
Cap. 22100: Energia elèctrica	8.415,00
Cap. 22101: Aigua	902,00
Cap. 22104: Vestuari	1.804,00
Cap. 22109: Altres subministrament	2.405,00
Cap. 22209: Altres comunicacions	3.006,00
Cap. 22601: Atencions protocol·làries	301,00
Cap. 22602: Publicitat i propaganda	2.104,00
Cap. 22606: Reunions, conferències i cursos	7.213,00
Cap. 22609: Altres despeses	1.203,00
Cap. 22706: Estudis i treballs tècnics	15.089,00
Cap. 22709: Altres treball	1.203,00
Cap. 23000: Dietes, locomoció i trasllats	1.804,00
Total Capítol 2	87.386,00
Cap. 60801: Adquisició de béns museístics	1.503,00
Cap. 62500: Adquisició de mobiliari i estris	2.704,00
Cap. 62600: Adquisició d'equips per a processos d'informació	3.006,00
Cap. 62900: Inversions reals: altre immobilitzat material	3.007,00
Cap. 64000: Inversions de caràcter immaterial	101.769,00
Total Capítol 6	111.989,00
TOTAL	199.375,00

* S'ha de tenir en compte que al capítol 1 de personal, assignat al Museu Arqueològic, s'inclou tota la plantilla del centre, es a dir, el personal del Museu de Dalt Vila, el del Museu Monogràfic i de la necròpolis del Puig des Molins.

Treballs de consolidació d'una escultura de fusta policromada.

PERSONAL

El tema de personal continua sent un dels principals problemes del Museu malgrat que s'ha incrementat una plaça d'administratiu, però sense dotar-la pressupostàriament i a que afortunadament, la plaça d'un tècnic en restauració, una vegada aprovada la dotació pressupostària, s'ha vist coberta definitivament per una funcionaria de carrera.

S'ha de tenir en compte que la plantilla del museu es troba distribuïda entre el control de les visites al Museu Arqueològic de Dalt Vila, la vigilància de les exposicions temporals "Es Culleram 100 anys" i "Illa Plana 100 anys", la necròpolis del Puig des Molins, així com les diferents tasques que es duen a terme a l'edifici del Museu Monogràfic (administratives, biblioteca, documentació, classificació i restauració dels fons museístics, etc.)

La resta de places necessàries com la dels tècnics de museus per a la ordenació de fons o la d'un tècnic en didàctica, es cobreixen amb personal eventual. Després de la darrera modificació

de data 22 de desembre de 2007 (BOIB Núm. 192 EXT.) el Catàleg de places del Museu Arqueològic ha quedat de la forma següent:

a) FUNCIONARIS				
PLACES	CREADES	DOTADES	COBERTES	PER DOTAR
Director	1	1	1	0
Tècnics Superiors	1	1	1	0
Restaurador	1	1	1	0
Tècnics d'Arxius i Museus	3	0	0	3
Administratiu	1	0	0	1
Auxiliars Admon.	4	1	1	3
Auxiliar Biblioteca	1	0	0	1
Subalterns	15	10	10 ⁽²⁾	5
TOTAL	27	14	14	13

b) LABORALS				
Subalterns	1	1	1	0
Personal de neteja	2	2	2 ⁽³⁾	0
TOTAL	3	3	3	0
TOTAL PERSONAL	30	17	17	13

No obstant això, seria del tot necessari l'increment de suficient personal tècnic, administratiu i de vigilància, per tal de poder escometre les distintes tasques que s'han de realitzar a un museu i, al mateix temps, cobrir les mancances que es produeixen cada any per vacances, malalties i baixes de llarga duració que malauradament ens afecten.

S'ha de destacar la importància que té una adequada gestió del nostre patrimoni per la conservació, la restauració, la classificació i l'ordenació dels fons museístics ja que aquestes funcions són tasques fonamentals, per tal que el nostre Museu continuï sent un centre de referència de la societat de les nostres illes en la programació d'activitats, tasques d'investigació, estudis, treballs didàctic-formatius i publicacions científiques, per la qual cosa aquest personal resulta del tot imprescindible per a poder portar endavant les funcions que tot museu ha de realitzar.

(2) Set dels funcionaris subalterns són interins.

(3) El personal de neteja es interí.

VISITANTS

El nombre total de visitants a les instal·lacions museístiques l'any 2008 va ser de 29.303, els quals es distribueixen de la manera següent:

Visitants	Museu Arqueològic (Dalt Vila)	Necròpolis del Puig des Molins
Visitants tarifa normal	2.807	-----
Visitants tarifa reduïda	380	-----
Visitants tarifa gratuïta	14.089	4.598
Visitants escolars	3.301	4.128
Total visitants	20.577	8.726
TOTAL VISITANTS 2008		29.303

BIBLIOTECA

Encara que el Museu continua tancat al públic, la biblioteca gràcies a les compres i subscripcions a diverses publicacions periòdiques, i sobre tot, a l'intercanvi bibliogràfic amb la sèrie *Treballs del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera*, rep un nombre considerable de llibres i revistes que permet un increment del seu fons bibliogràfic el qual lamentablement no està informatitzat en la seva totalitat per la manca de personal, encara que les publicacions que arriben al centre es troben inventariades.

Els ingressos de 2008 han estat els següents:

	NACIONALS	INTERNACIONALS
Monografies	181	53
Revistes	187	107
Actes	13	2
Memòries	1	-
Catàlegs	14	2
Guies	4	1
Butlletins	4	-
Quaderns	1	-
Audiovisuals	23	-
Annexos	5	-
Enciclopèdies	9	-
Legislació	4	-
Atles	3	-
Ingressos nacionals		450
Ingressos internacionals		165
Total ingressos		615

Amb la incorporació de les noves publicacions al fons bibliogràfic, amb data de 31 de desembre de 2008, el registre de la biblioteca arriba a un total de 22.095 exemplars.

CATALOGACIÓ, CONSERVACIÓ I RESTAURACIÓ

Durant l'any 2008 s'ha continuat amb la introducció de dades al programa DOMUS, realitzant la catalogació i ordenació del següent material:

- Ordenació i revisió dels materials procedents de l'excavació PM Sector N.E MAEF 10.003.
- Ordenació del materials procedents de la intervenció al Baluard de Santa Llúcia MAEF 10.051.
- Revisió i ordenació dels materials procedents del jaciment de Sa Caleta. 1a Camp. 1986, MAEF 10.409; 2a Camp. 1987, MAEF 10.410; 3a Camp. 1988, MAEF 10.411; 4a Camp. 1989, MAEF 10.412; 5a Camp. 1990, MAEF 10.413; 6a Camp. 1991, MAEF 10.414; 7a Camp. 1992, MAEF 10.415; 8a Camp. 1993, MAEF 10.416; 9a Camp. 1997, MAEF 10.417; 10a Camp. 1998, MAEF 10.418.
- Ordenació dels materials de la campanya Joan Planells, MAEF 21.355.
- Ordenació, inventari i fotografia del material d'artesanía MAEF 21.599 a 21.732.

Un altra de les responsabilitats més importants de tot museu és el control i la conservació dels béns dipositats a la institució. Aquesta tasca s'ha pogut portar a terme amb més facilitats ja que el museu té actualment a la seva plantilla una tècnica en Conservació de materials arqueològics que realitza el control dels objectes, per tal de decidir el tractament adient: restauració, neteja, eliminació de sals o clorurs, etc.

El nombre d'objectes tractats i restaurats durant l'any 2008 ha estat de 112 objectes i la seva relació i composició es la següent:

- **ceràmica**
(terracuites, guerres, plats, bols, llànties, etc.) 51
- **material de pedra** 3
- **metall**
(penjoll, caps de plom) 2
- **pasta vítria**
(amulets) 3
- **matèria orgànica**
(agulles pels cabells, talla de fusta amulets, etc) 53

També han estat retornades al Museu les peces tractades pels alumnes de l'Escola de Restauració de Bens Culturals de Madrid, dins el programa de col·laboració que el Museu té amb aquesta institució per a la practica dels alumnes, sempre sota el control i direcció dels professors de l'Escola:

MAEF 1.910	Tapa de plom
MAEF 1.982	Empunyadura de ganivet d'os amb forma d'ànada
MAEF 2.186	Empunyadura d'os
MAEF 2.508	Tapa de caixa de plom
MAEF 2.711	Caixa de plom
MAEF 7.288	Campaneta de bronze
MAEF 7.389/1	Ansa de bronze
MAEF 8.719	Caixa de plom
MAEF 8.728	Empunyadura d'os
MAEF 8.928	Ganivet de ferro
MAEF 10.311	Tapa de caixa de plom

INGRÉS DE MATERIALS

Durant l'any 2008 han ingressat de manera definitiva al Museu Arqueològic diversos materials procedent d'intervencions o prospeccions arqueològiques. La relació és la següent:

- 10.318.- Materials ceràmics andalusins de superfície de les prospeccions de Santa Eulària (1999). Direcció Miquel Barceló.
- 21.551.- Materials procedents d'excavacions a Can Servent, Sant Jordi (2006). Direcció Joan Roig Ribas i Arco Iris Eiriz Vidal.
- 21.559.- Materials procedents d'excavacions del Camí de Cas Ferro, desdoblament de la E-20, 2, cinturó (2006) . Direcció Jonathan Castro Orellana.
- 21.561.- Materials procedents de les obres de seguiment de la carretera PM 812/2 de Sant Rafel. Jaciment de S.R 1180, entre PK 1+180 i PK 1+187 (2006) de Sant Rafel. Direcció Jonathan Castro Orellana.
- 21.562.- Materials procedents de les obres de seguiment de la carretera PM 812/2 de Sant Rafel.- Jaciment de S.R 3500, entre PK 3+450

i PK 3+570 (2006). Direcció Jonathan Castro Orellana.

- 21.563.- Materials procedents de les obres de seguiment de la carretera PM 812/2 de Sant Rafel. Jaciment de S.R 3850, entre PK 3+817 i PK 3+867 (2006). Direcció Jonathan Castro Orellana.
- 21.733.- Materials procedents d'una rasa de G.E.S.A. a l'Avinguda d'Espanya.
- 21.734/1, 2 i 3. Lingots de plom, procedents de les prospeccions submarines de Cala d'en Ferrer, Sant Miquel (2008). Direcció Marcus Heinrich Hermanns.
- Materials procedents de les obres de seguiment de la carretera PM 812/2 de Sant Rafel. Jaciment de S.R 750, entre PK 0+470 i PK 0+810 (2006). Direcció Jonathan Castro Orellana.

TREBALLS ADMINISTRATIUS

Per al control i normal funcionament del Museu, es realitzen les corresponents tasques administratives consistents en la realització d'informes, correspondència, control de despeses i pressupostos, manteniment de les instal·lacions, atenció de demandes, etc.

L'any 2008 s'han efectuat **127 entrades** i un total de **522 oficis de sortides**. Entre els documents tècnics elaborats durant l'any 2008 podem citar els següents:

- **Projecte d'inversió al Puig des Molins.** Redacció del projecte d'inversió al Patrimoni de la Humanitat: La Necròpolis del Puig des Molins, 2008. 24 de gener de 2008.
- **Programa "Viu la cultura".** Redacció de la Memòria de necessitats del programa d'activitats didàctiques fins del programa "Viu la cultura" al Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera per al Curs 2008-2009.
- **Programa del Centenari de l'Illa Plana.** Organització d'activitats per a la commemoració del Centenari de la fundació del M.A.E.F. i commemoració també del centenari de les excavacions realitzades al santuari púnic des Culleram.

- ♦ **Informe d'inversió del Ministeri de Cultura.** Informe sobre inversions realitzades pel Ministeri d'Educació i Cultura al Museu Arqueològic.
- ♦ **Pla Nacional d'Arqueologia Subaquàtica.** Redacció de l'informe sobre "Protocolo de medidas arqueológicas recomendadas en obras civiles de orden marítimo" com a resultat de la reunió sobre el Pla de protecció del patrimoni subaquàtic dut a terme a València.
- ♦ **Memòria del Museu 2007.** Redacció de la Memòria de les activitat realitzades pel Museu Arqueològic al llarg de l'any 2007.
- ♦ **Projecte de musealització de la necròpolis del Puig des Molins.** Redacció del projecte per a la musealització de dos sectors de la Necròpolis del Puig des Molins i la seva adequació per a la visita.
- ♦ **Projecte d'excavacions a la necròpolis del Puig des Molins.** Redacció del projecte per a la continuació de les intervencions arqueològiques a la necròpolis del Puig del Molins.

COMISIONS TÈCNIQUES

Participació en el Seminari Internacional "La ruta de los fenicios" i "El camino de Anibal", sobre estratègies per a la valorització del patrimoni fenici i púnic i el desenvolupament del turisme arqueològic. A aquesta reunió celebrada a Barcelona el 14 de juliol de 2008, hi va assistir el Sr. Jordi H. Fernández, com a representant de la Direcció General de Cultura.

ACTIVITATS CULTURALS

Les expectatives acadèmiques i socials sobre les activitats que presenta el Museu, més enllà de servir com a mers elements pe al coneixement del patrimoni, rau en l'aportació de coneixements i documentació dels nombrosos aspectes de la vida del passat. Les ferramentes més importants per a l'obtenció d'aquest objectiu són els tallers d'arqueologia, fira i setmana de la ciència i la

Vista aèria dels sectors de la necròpolis on es va realitzar un projecte de musealització.

tecnologia, els cursos, els seminaris i les jornades que continuen vigents, com queda demostrat per l'interès i participació dels assistents.

• **Exposició del Santuari de l'Illa Plana**

Aprofitant que enguany es commemorava el centenari de les primeres excavacions a l'Illa Plana, que varen tenir lloc entre el mes de desembre de 1907 i el mes de març de 1908, es va considerar adient exposar de manera conjunta tots el materials que es conserven al Museu provinents d'aquest jaciment.

El 8 d'octubre de 2008, es va inaugurar l'exposició "Les excavacions a l'Illa Plana: Cent anys", dedicada a les intervencions arqueològiques dutes a terme a principis del passat segle per Artur Pérez-Cabrero amb el patrocini de Director de la Societat Arqueològica Ebusitana, el senyor Joan Román i Calvet, a més del resultats de les intervencions realitzades pel Director del Museu Arqueològic d'Eivissa, el senyor José Mª Mañá de Angulo, realitzades l'any 1953 i en les que va participar l'arqueòloga francesa Miriam Astruc.

Davant la importància de poder reunir en un únic espai els dos santuaris més emblemàtics de

l'Eivissa púnica, es va considerar convenient prorrogar la mostra dedicada al santuari de Es Culleram i presentar, al seu costat, la dedicada al de l'Illa Plana.

• **Seminari d'arqueologia 2007**

Del 15 fins al 17 d'abril va tenir lloc el Seminari d'Arqueologia 2008, que va tenir com a tema "Els Jocs romans". Les conferències varen ser impartides pel Professor José María Álvarez Martínez, Director del Museo Nacional de Arte Romano de Mérida, amb el programa :

- Dia 15 d'abril: Sessió 1a. El Teatro romano.
- Dia 16 d'abril: Sessió 2a. Los juegos de anfiteatro.
- Dia 17 d'abril. Sessió 3a. El circo y su mundo.

• **Dia Internacional dels Museus**

En col·laboració amb els Museus de les illes d'Eivissa i Formentera, es va celebrar el Dia Internacional dels Museus, amb Jornades de portes

Alumnes disfrutant de l'àpat romà durant la Setmana de la Ciència.

obertes als museus i entrada de franc, del 13 al 18 de maig, amb el lema “Els Museus agents del canvi social i el desenvolupament”. L’acte commemoratiu va tenir lloc el dia 15 de maig al Museu Puget el qual va actuar com a amfitrió amb la presentació del Dia Internacional dels Museus i amb un concert a càrrec del grup “Eivissa Brass Quintet”, vinculat al Patronat de Musica d’Eivissa i finalment amb un aperitiu pels assistents.

Així mateix el Museu Arqueològic d’Eivissa i Formentera, va oferir als més joves una activitat d’elaboració d’un joc que consistia en la confecció d’un gran panell representant la Mediterrània amb els indrets a on es troben els museus i el jaciments més importants, i les peces més emblemàtiques de la cultura fenicio-púnica.

♦ 8a Fira de la Ciència

La 8a edició de la Fira de la Ciència, es va celebrar a Menorca els dies 26, 27 i 28 de maig, tenint com a fil conductor el segon centenari del naixement del biòleg britànic Xerris Robert Darwin, el qual va assentar les bases de la moderna teoria de l’evolució de les espècies a través d’un lent procés de

selecció natural. En primer lloc, es va presentar una exposició “L’evolució de les espècies”, sobre els factors ecològics i genètics.

Els objectius específics del MAEF varen ser ampliar els coneixements, motivar als visitants, comprendre el desenvolupament de les societats prehistòriques, crear interès pel patrimoni històric i inculcar el respecte al medi ambient, absolutament necessari per a la subsistència i el desenvolupament humà.

Un altre taller es va dedicar a la “**vida quotidiana en una cova**”, per tal de donar a conèixer com vivien els nostres avantpassats. Les activitats varen consistir en l’elaboració d’una peça de roba, la fabricació de diversos utensilis, la caça i els primers grafits.

♦ 8a Setmana de la Ciència i la Tecnologia

Entre els dies 3 i 16 de novembre va tenir lloc la Setmana de la Ciència i la Tecnologia organitzada pel Govern de les Illes Balears.

Enguany es varen desenvolupar tres activitats diferents tenint com a eix el món romà que han permès donar a conèixer les múltiples facetes de

Treballs al laboratori de restauració del Museu.

la vida quotidiana, cadascuna d'elles organitzades a un escenari ben diferenciat.

En la primera activitat es va fer una breu exposició explicativa sobre la importància de l'alimentació durant la història, partint dels canvis del coneixement dels diferents productes alimentaris fins arribar a les nostres costums i explicant el perquè de la seva perdurabilitat. Els participants varen poder identificar en el temps i l'espai els processos de l'alimentació per a adquirir una perspectiva comprensible d'aquesta evolució.

Per aquesta activitat es varen utilitzar taules que representaven cadascuna, una època amb els diferents aliments i les ceràmiques domèstiques característiques de cada etapa, tot això recolzat per textos i imatges que feien més comprensible l'explicació. Un altra taula estava dedicada a les diferents formes de conservació dels aliments i una altra mostrava les diferents herbes i espècies, tan importants com a condiments en les diferents cultures.

Estand del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera a la Fira d'Eivissa.

En la segona activitat es va disposar una altra sala, on es trobava la cuina d'una suposada *domus* romana amb les eines que podrien utilitzar i amb reproduccions reals de l'època com morters, plats, molins de farina, etc. Es va fer una introducció a la personalitat d'Apicio i de la seva obra "*De re coquinaria*", realitzant diferents receptes, d'aquest llibre.

En la tercera i última activitat, en una tercera sala, es va muntar la rèplica d'un *triclinium*, amb el mobiliari, decoració i reproduccions de ceràmiques d'alta qualitat, telons decorats amb pintures murals i ambientació musical. En aquest marc s'explicaven les costums dels romans davant la taula, la seva posició al triclini recolzats sobre el seu braç esquerre i utilitzant per menjar tres dits de la mà dreta per agafar el menjar, o bé també fent servir culleretes de fusta. Per últim i per agrair als convidats la seva assistència se'ls va fer lliurament d'una mostra de sal *especiada*.

Varen assistir un total de 14 centres escolars amb un total de 590 visitants i com cada any, es varen realitzar dos dissabtes de jornades de portes obertes dirigides també als adults. L'exposició sobre els aliment es trobava a l'abast de tothom.

• Organització de les XXIII Jornades d'Arqueologia Fenicio Púnica

Del 17 al 21 de novembre de 2008, varen tenir lloc les XXIII Jornades d'Arqueologia fenicio-púnica amb el títol "**Demos i institucions de Cartago i els centres feniciopúnics a Occident**" que varen tenir lloc a la Sala d'Actes del Museu Monogràfic del Puig des Molins, amb el següent programa:

Dia 17. "Observaciones sobre la *constitución e instituciones de Cartago*", conferència impartida pel Dr. Pedro Barceló Batista, Catedràtic de Història Antiga de la Universitat de Potsdam (Alemanya).

Dia 18. "*Sociedad, jerarquía y clases sociales de Cartago*", impartida pel Dr. Luis A. Ruíz Cabrero, Professor del Departament de Història Antiga de la Universitat Complutense de Madrid.

Dia 19. "*Trajinantes y productores. Una visión sobre la economía de Cartago*", impartida

pel Dr. Juan J. Ferrer Maestro, Professor Titular d'Història Antiga de la Universitat Jaume I de Castelló.

Dia 20. "Instituciones religiosas. Demos y divinidades", impartida per la Dra. Ana Mª Jiménez Fores, investigadora del Grup *Religio Antiqua* de la Universitat de Sevilla.

Dia 30. "En torno a las instituciones militares cartaginesas", impartida pel Dr. Fernando Quesada Sanz Professor Titular de Arqueologia de la Universitat Autònoma de Madrid.

♦ **Aula de cinema històric**

Per primera vegada, s'ha programat aquesta activitat per tal de donar a conèixer distints aspectes de la cinematografia dedicada a la Història per tal de poder debatre el marc històric de la producció, la realitat o fantasia del film.

L'Aula s'ha dedicat a l'Egipte antic, reproduint-se quatre pel·lícules durant els dies 15 al 19 de de-

sembre, introduïdes pel Sr. Antoni Cuerda Cusiné, amb els títols següents:

Dia 15.- Tierra de faraones (1955) de Howard Hawks

Dia 16.- Sinuhé, el egipcio (1954) de Michael Curtiz

Dia 17.- Faraon (1966) de Jerzy Kawalerowicz

Dia 18.- Cleopatra. Part 1 (1963) de Joseph Mankiewicz

Dia 19.- Cleopatra. Part 2 (1963) de Joseph Mankiewicz

PROGRAMA VIU LA CULTURA

Aquest programa, finançat per la Direcció General de Cultura del Govern de les Illes Balears, té com objectiu que els nins, des de molt petits, tinguin un primer contacte amb el patrimoni i la història de les Balears, permetent l'organització,

Rèplica d'una cuina romana realitzada per a la Setmana de la Ciència.

AULA DE CINEMA HISTÒRIC 2008
CICLE DE PEL·LÍCULES DEDICAT A EGIPTO
 PRESENTACIÓ A CÀRREC DE TONI CUERDA CUSINÉ

Dilluns 15 de desembre: Tierra de faraones
 Estats Units, 1955. Director: Edward Hawks. Intèrprets: Jack Fawcine, Jean Collins, Alexis Minotis, Lesley Martin, James Eckertson, Justice, Sydney Chaplin, Luisa Bent, James Foster, Ferima, Elric Clamant

Dimarts 16 de desembre: Sinuhé, el egipci
 Estats Units, 1954. Director: Michael Curtiz. Intèrprets: Edmund Eurdon, Victor Mature, Jean Simmons, Peter Ustinov, Gene Tierney

Dimercres 17 de desembre: Faraón
 Polònia, 1966. Director: Jerzy Kawalerowicz. Intèrprets: Jerzy Zelnik, Wieslawa Mazurkiewicz, Barbara Fryska, Fryszyna Mikolajewska, Ewa Przyzowska, Piotr Pawlowski, Leszek Perdesen.

Dijous 18 i divendres 19 de desembre: Cleopatra
 Estats Units, 1963. Director: Joseph L. Mankiewicz. Intèrprets: Elizabeth Taylor, Richard Eurdon, Rex Harrison, Pamela Brown, George Cole, Cesare Camova, Martin Landau, Eddy McEwail

MUSEU MONOGRÀFIC DEL PUIG DES MOLINS
SALA DE CONFERÈNCIES
 Hora: 20:00 h
 Activitat gratuïta, (capacitat limitada)

Amb la col·laboració de:

Programa exhibit durant l'aula de cinema històric.

coordinació i planificació d'activitats culturals destinats als centres escolars. Per aquest motiu es planifiquen visites al Museu Arqueològic, a la necròpolis del Puig des Molins i als jaciments a sa Caleta i ses Païsses de Cala d'Hort, així com les activitats "El museu a l'escola" i "El museu viatger".

♦ **Jocs i activitats complementàries**

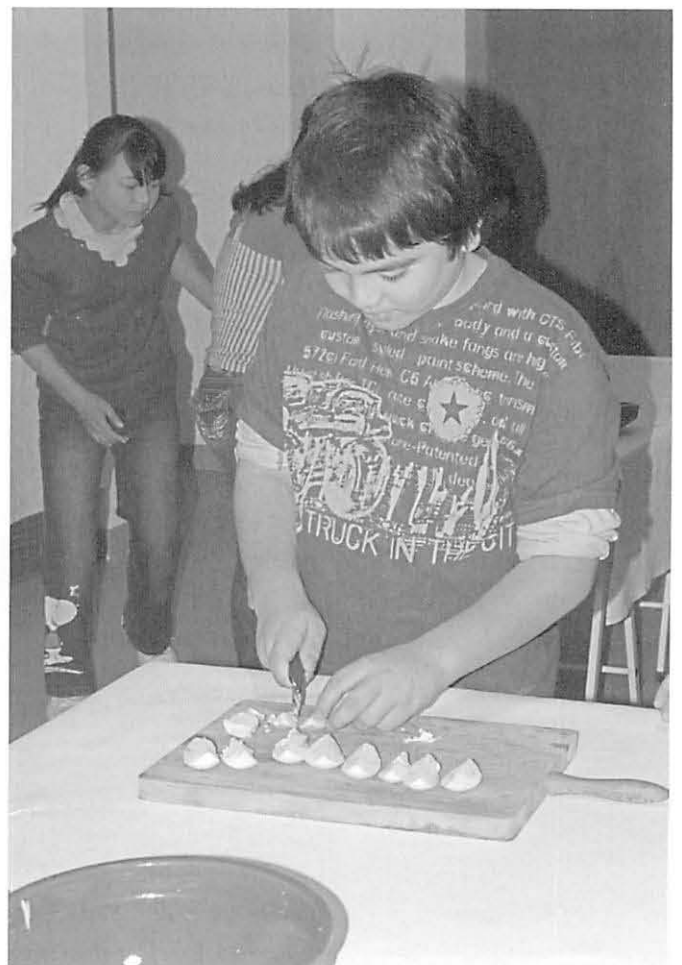
Hem de destacar que l'oferta d'activitats ha augmentat considerablement així com la qualitat i l'aprofitament de les visites. Si sumem el nombre d'alumnes que visiten el Museu, visites del monitor a les aules, visites guiades a l'exposició "Es Culleram 100 anys" i "Illa Plana", els diferents tallers i jornades de portes obertes, es tradueix en un clar èxit d'acollida i augment d'alumnes.

S'ha continuat amb les activitats plàstiques i activitats complementàries com "La caixa misteriosa", "Les Credencials", "L'aixovar funerari", "La

tempesta" "El mocador històric", "Islàmics i Cristians", "Trencaclosques", "Escriptura fenícia", "L'aventura fenícia a la mediterrània", "Jugant amb la història", "Els guerrers púnics", "L'enfrontament" i "La brúixola"

♦ **Tallers per als escolars**

L'any 2008 es va proposar la realització de tallers de diferents temes monogràfics per a 20 alumnes: "La metal·lúrgia i la fosa de metalls", "L'alimentació a l'Antiguitat" amb la confecció de receptes amb els mètodes tradicionals, "Els ossos parlen" amb la reconstrucció d'esquelets i la investigació sobre l'arqueologia i l'antropologia, "Les terracuites púniques. Color i joc", confeccionant de forma tradicional peces, motlles i ceràmica per a elaborar reproduccions: "Com jugaven els antics" mostra que gran part dels jocs actuals varen tenir el seu origen en l'antiguitat, jocs de taula (el calculí, la batula, el *abacum claudere*,

Escolars participants en l'activitat de cuina romana de la 8a Setmana de la Ciència.

duodecim sripta, el *latrunculi*, la *petteia*) i jocs del carrer, jocs de pilota, tabes, cercles, baldufa, etc.; “*La taula de restauració*” es centra en el procés de degradació del material arqueològic i les tècniques per a aturar-lo i tornar-les al seu aspecte original, comprovant la transformació dels materials arqueològics des de l'inici de l'excavació fins a l'exposició de les peces al Museu, i finalment “*Mosaics romans*” on els participants confeccionen els seus propis mosaics.

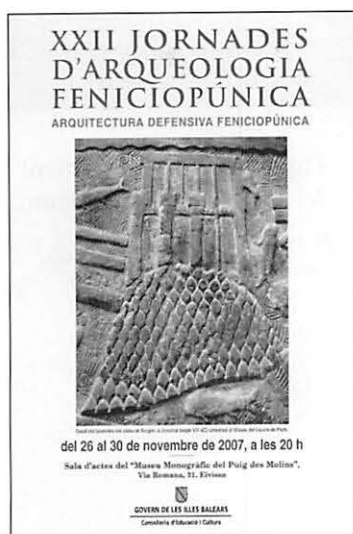
♦ Maletes didàctiques

Com cada any s'ha continuat amb les maletes didàctiques que ofereix el MAEF. En aquest curs, s'han prestat als grups d'educació infantil, peces emblemàtiques del Museu com “Tanit”, amb uns resultats espectaculars.

PUBLICACIONS DE L'ANY 2008

El Museu ha publicat un nou volum de la sèrie Treballs del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera:

- Volum núm. 61 “**Arquitectura defensiva Fenicio-púnica**”. XXII Jornades d'Arqueologia Feniciopúnica (Eivissa 2007). pp. 189, amb figures i làmines. València 2008.
- Publicació del CD multimèdia “**Descobreix Puig des Molins**”, sobre la història d'aquest jaciment, l'arqueologia i Història del Museu Arqueològic.

Aquest projecte està dirigit a alumnes de primària i primer cicle de secundària. S'ofereix informació sobre qüestions relacionades amb el món púnic, (organització política i social, l'economia, el comerç marítim i les pràctiques religioses). També inclou una visita virtual als hipogeus visitables de La Mula i tota una sèrie d'activitats i exercicis relacionats amb els temes presentats al CD.

PARTICIPACIÓ EN EXPOSICIONS

• EXPOSICIÓ “*En temps del Rei En Jaume*”,

Aquesta exposició organitzada pel Museu de Mallorca va ser inaugurada el dia 18 de desembre, i va romandre oberta fins el dia 1 de març de 2009.

El Museu Arqueològic d'Eivissa, va participar amb el préstec d'un conjunt d'escultures que formaven part d'un retaule

Cap / Anònim	-	MAEF 1470
Braç / Anònim	-	MAEF 1471
Crist / Anònim	-	MAEF 1472

PROJECTES I TREBALLS D'INVESTIGACIÓ

- Fernández, Jordi H. (2008): Informació del MAEF: Memòria de les activitats del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera durant l'any 2007. *Fites*, 8, pp. 70-81.
- Mezquida, Ana i Fernández J.H. (en premsa): La necròpolis del Puig des Molins. La Necròpolis del Puig des Molins: Pasado y Presente.
- Projecte: *Mundo rural en la Ibiza púnica*. (2ª fase)
  - Entitat finançadora: *Ministerio de Educación y Cultura* (HUM 2006-007775)
  - Institucions participants: Universitat de València (Dept. d'Arqueologia)
  - Investigador responsable: Dr. Carlos Gómez Bellard.
  - Duració: 3 anys (2006-2008).
  - En aquest projecte hi participen com a investigador el Sr. Jordi H. Fernández i Ana Mezquida Orti

- Projecte: **DressID** (acròstic) *Clothing and Identities. New perspectives on Textiles from the Roman Empire*.
  - Entitat financiera: Education, Audiovisual and Culture Executive Agency de la Unió Europea, dins del programa Culture 2007-2013. Referencia: Contract n. 2007-1765/001-001 CTU COOPMU.
  - Institucions participants: Centre for Textile Research de Copenhague, el Royal Institute for Cultural Heritage de Brussel·les, la University of Crete (Rethymnon, Grècia), la Universitat de València, la University of Sheffield (Regne Unit), el Naturhistorisches Museum de Viena (Àustria) i el Curt-Engelhom-Stiftung für die Reiss-Engelhom-Museen de Manheim (Alemanya).
  - Investigador principal: Prof. Dr. Michael Tellenbach (Manheim).
  - Nombre d'investigadors participants: 25
  - Duració: 7 anys (2007-2013).
  - En aquest projecte hi participa com a investigador el Sr. Benjamí Costa.
- Projecte "*Tinnit en Ibiza: La cueva de Es Culleram*"
  - Entitat finançadora: Ministerio de Educación y Cultura (HUM 2007-63574)
  - Institucions participants: Universitat de Sevilla (Dept. d'Història Antiga)
  - Investigador responsable: Dra. Maria Cruz Marín Ceballos.
  - Duració: 3 anys (2007-2009).
  - En aquest projecte hi participen com a investigadors el Sr. Jordi H. Fernández i la Sra. Ana Mezquida Orti.
- Col·laboració amb la Sra. Regine Müller, d'Alemanya, en l'estudi de plom de les Illes Balears.
- Col·laboració amb la Sra. Mª Angeles Ontalba Salamanca i la Sra. Blanca Gómez Tubio, del Centro Nacional de Aceleradores de Sevilla, sobre un estudi de anàlisi metalogràfic amb Rayos X de joies d'or i de l'argent del Museu Arqueològic.

Col·laboració amb la Sra. Alicia Vendrell Betí, de la Universitat de València, sobre ceràmiques de vernís negre campaniense del Puig des Molins.

- Col·laboració amb la Sra. Claudia Mezzanote, de la Universitat Studi della Tuscia, Universitat de Viterbo – Italia, sobre l'estudi de plaques i motlles de ceràmica.
- Col·laboració amb el Sr. Pere Pau Ripollès Alegre, Catedràtic de Arqueologia de la Universitat de València, sobre l'estudi de la circulació monetaria.

Figura de Tanit provinent del santuari d'Es Culleram.

INFORMACIÓ del AAMEF

Helena Jiménez Barrero

El 2008 fue un gran año para la Asociación de Amigos del Museo Arqueológico de Ibiza y Formentera. Lo fue sin duda porque al disponer de un nuevo espacio de trabajo en las reformadas instalaciones del Museo Monográfico del Puig des Molins, se abren nuevas posibilidades de trabajo y servicio a nuestros socios. Lo es también porque disponemos de nuevas salas acondicionadas para realizar actividades que hasta el momento era laborioso y complicado organizar en otros espacios. Desde estas nuevas instalaciones pretendemos seguir trabajando para que nuestros socios continúen disfrutando de las actividades anuales y novedosas que se pretende poner en marcha próximamente.

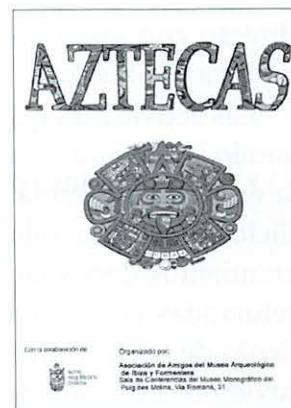
Entre las actividades que poco a poco han logrado mayor arraigo entre nuestros socios están sin duda el Ciclo de Personajes de Nuestra Historia, que alcanzó su cuarta edición. Las conferencias versaron sobre cinco personajes destacados de la historia de las Pitiusas: un estudioso de la cultura ibicenca; un político polifacético con formación periodística y literaria; un político francés y su asesino refugiado en Ibiza; un arqueólogo fascinado por la historia de la isla y un artista local interesado en la pintura, la fotografía y la música. La exposición de los personajes corrió a cargo de destacados especialistas en los campos de actuación de los diferentes protagonistas. Las conferencias tuvieron lugar entre los días 22 y 26 de septiembre, en la sala de conferencias del Museo Monográfico del Puig des Molins:

- "Felip Curtoys i Valls" por Joan Prats Bonet
- "Antoni Costa Ramon" por Fany Tur.
- "Raoul Villain y J.Jaurès, un intento fracasado de evitar la primera guerra mundial" por Pere Vilás.
- "Antonio Vives y Escudero y su relación con la arqueología de Ibiza" por Jordi H. Fernández.
- Narcís Puget Viñas: aproximación a su obra" por Elena Ruiz Sastre.

Para aquellos que no pudieron asistir o simplemente quieran volver a disfrutar de las mismas, la AAMEF ha publicado las conferencias en un libro que se encuentra ya a la venta en las tiendas de la AAMEF, situadas en el Museo Arqueológico en Dalt Vila y en el Museo Monográfico de la Necrópolis del Puig des Molins, y en varias librerías de la isla.

Otro clásico de nuestras actividades es el Curso de difusión cultural, que en esta ocasión versó sobre los aztecas, cerrando un ciclo sobre grandes culturas americanas que se inició con los mayas y los incas. El curso se realizó entre los días 10 y 14 de marzo en la Sala de Conferencias del Museo Monográfico del Puig des Molins, de la mano del Dr. Miguel Ángel Ruz Barrio, especialista en códices Mesoamericanos y documentación indiana. El curso se estructuró en cinco clases temáticas:

- Los aztecas y su entorno
- El Imperio azteca
- La sociedad azteca
- La religión azteca
- La cultura azteca y el fin del Imperio.

Capítulo aparte son las actividades anuales destinadas a los más pequeños, entre las que sin duda destaca por su difusión y su arraigo en la vida de la isla el Taller de Arqueología, que se lleva a cabo durante los meses de julio, agosto y septiembre.

En esta ocasión los talleres se celebraron en la Casa Pagesa situada dentro de los límites de la Necrópolis del Puig des Molins. Los hipogeos que rodean la Necrópolis fueron debidamente acondicionados para que los más pequeños pudieran disfrutar de un entorno privilegiado y tranquilo donde desarrollar sus actividades. Es Porxet es

Asistentes al taller de Arqueología 2008.

una típica vivienda pagesa del s.XVI, que fue totalmente reformada hace unos años pero conserva todos los elementos característicos de este tipo de hábitat, y permite a los niños entrar en contacto directo con una importante muestra de nuestro patrimonio histórico y cultural.

Las actividades que normalmente se venían llevando a cabo en años anteriores, como por ejemplo la excavación simulada dentro de hipogeos acondicionados para ello (con inhumaciones, enterramientos depositados en sarcófagos), se vieron reforzadas por varias estructuras de madera rellenas de tierra a nivel superficial donde los niños tuvieron la ocasión de realizar, por primera vez, la excavación de varias fosas romanas cubiertas por "tégulas" cerámicas reproducidas para el efecto por un artesano local, incineraciones y enterramientos en fosa.

También siguieron realizando otras actividades habituales como el estudio antropológico de los huesos, la manufacturación de tejidos, pan y comida a la manera de las sociedades antiguas (aprovechando la presencia en la casa de una cocina dotada de un auténtico horno pages).

Las actividades artísticas se realizaron en unas salas acondicionadas especialmente para el trabajo plástico, de manera que los jóvenes participantes

tuvieron la oportunidad de realizar amuletos y escarabeos de pasta, cuentas de collar en fimo, impresiones de alfabetos púnicos y egipcios sobre láminas de metal o papiro, e incluso terracotas de barro y escayola. Por otro lado, para la AAMAEF es importante desarrollar otro tipo de diferentes y novedosos eventos destinados a un cada vez más amplio abanico de socios y a los aficionados al mundo de la arqueología en Ibiza. En este intento de diversificar las actividades anuales se desarrollaron varias actividades que han contado con una más que positiva asistencia de público, todas ellas llevadas a cabo por el *Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera* y con la colaboración de la AAMAEF. Una de las más recordadas fue sin duda el Aula de Cinema Histórico que se llevó a cabo del 15 al 19 de diciembre, aprovechando para ello las nuevas instalaciones del Museo Monográfico del Puig des Molins, que incluye en su Sala de Conferencias un equipo de audiovisuales completo. Este ciclo, que figuraba entre las actividades más largamente esperadas por la AAMAEF, se dedicó en esta ocasión a la cultura egipcia. Las películas seleccionadas para su exhibición fueron "Tierra de Faraones", "Sinhué, el egipcio", "Faraón" y "Cleopatra". Antes de comenzar las proyecciones, las películas fueron presentadas por uno

Algunos escolares pitiusos frente al puesto del AAMAEF en la Feria del libro de Vara de Rey.

de nuestros socios y gran amante del séptimo arte, Toni Cuerda.

Otra de las actividades ya consideradas clásicas es la participación el 23 de abril en la Feria del Libro celebrada en el Paseo Vara de Rey con motivo de la festividad de San Jordi, con gran asistencia de socios y aficionados que pueden adquirir entre otras obras las novedades editoriales del año.

En colaboración con el MAEF se celebró también el Seminario de Arqueología que versó este año sobre “Los juegos romanos”, impartido por J. María Álvarez Martínez entre los días 15,16 y 17 de abril, sobre los espectáculos en la antigua Roma (el teatro, el anfiteatro y el circo). En esa misma línea de colaboración cabe destacar también la colaboración con el MAEF en las Jornadas de Arqueología Fenicio-púnica. En estas jornadas, en las que participaron Pedro Barceló, Luis A. Ruiz, Juan J. Ferrer Maestro, Ana Mª Jiménez Flores y Fernando Quesada Sanz, se habló sobre las Demos e instituciones de Cartago y los centros fenicio-púnicos en Occidente.

En el campo didáctico, la AAMAEF también participó junto con el Gabinete Didáctico del

Museo en la *VIII Setmana de la Ciència i la Tecnologia*, en la que se desarrollaron una serie de talleres agrupados bajo el título de “La Alimentación en la Antigüedad”, donde los escolares pitiusos de entre ocho y catorce años fueron introducidos en el tema mediante una exposición relativa a los alimentos y métodos de conservación y preparación de los mismos desde la Prehistoria hasta nuestros días. A continuación podían visitar una típica cocina romana donde preparaban varios manjares de la época, empleando para ello las recetas del escritor romano Apicio, que después eran servidos en un banquete tradicional. Para ello se acondicionaron varias salas decoradas con pinturas murales, tricliniums y reproducciones de vajilla cerámica y vidrio romanas.

Aprovechando esta actividad, la AAMAEF celebró también una cena de degustación de comida romana con sus socios, el día 12 de diciembre, en la que se sirvió un completo menú de platos típicos de un banquete romano, compuesto por unos entrantes o *gustatum* para ir abriendo boca (puls púnica, calabazas alejandrinas, lentejas con castañas, pescados en salmuera, alcachofas en

Cena romana organizada por la AAMAEF.

salsa, moretum y lechuga con puerros tiernos y granada), primera mesa (pátina de pescado, cordero asado, pollo en salsa y pulpo) y los postres o segunda mesa (fruta fresca, hojaldres con nueces y pasas, dátiles con frutos secos, pudin cartagines y Panis cum lacte, todo ello regado con hidromiel, vino de dátil, de rosas y de piñones).

Otra actividad conjunta con el Gabinete Didáctico fue la colaboración en la IX Fira de la

Ciència i la Tecnologia, que este año se llevó a cabo en Mallorca e Ibiza, y tuvo como hilo conductor la visita a una villa romana. Durante los tres días que duró la feria los visitantes en cada una de las islas pudieron contemplar y emplear reproducciones de objetos e instrumentos domésticos para el aseo personal, la cocina, la escritura, la pintura, la costura y otras muchas actividades cotidianas.

Para finalizar, el viaje de la AAMAEF llevó a

nuestros socios al fascinante país del Líbano, donde visitaron yacimientos arqueológicos y los museos de lugares tan emblemáticos como Sabratha y Leptis Magna (declaradas Patrimonio de la Humanidad por la Unesco), Tokra, Ptolemais, Qars Libya y la capital del país, Trípoli. En la visita al desierto siguiendo la ruta ancestral de las caravanas pudieron visitar el oasis de Ghadames y las pinturas y grabados rupestres de Wadi Mathkendush. Sin duda un viaje imposible de olvidar.

Los socios durante su visita a Ghadames.

Vine al Museu Arqueològic,
quasi cada dia és obert

**MUSEU ARQUEOLÒGIC
D'EIVISSA I FORMENTERA**
Plaça de la Catedral, 3

**NECRÒPOLIS DEL
PUIG DES MOLINS**
Via Romana, 31

Horari d'estiu (del 1/04 al 31/09)
de dimarts a dissabtes de 10 a 14 i de 18 a 20 h.

Horari d'hivern (del 1/10 al 31/03)
de dimarts a dissabtes de 09 a 15 h.

Diumenges de 10 a 14 h.

Dilluns i festius tancat.

GOVERN DE LES ILLES BALEARS
Conselleria d'Educació i Cultura

ASSOCIACIÓ D'AMICS DEL MUSEU ARQUEOLÒGIC
D'EIVISSA I FORMENTERA